UNIVERSITEIT GENT

FACULTEIT RECHTSGELEERDHEID

ACADEMIEJAAR 2011-2012

Het recht op een behoorlijke levensstandaard en waardigheid

Masterproef van de opleiding

'Master in de rechten'

Ingediend door

Lore Werbrouck

(stamnummer 00706787)

Promotor: Prof. Dr. Eva Brems

Commissaris: Dhr. Laurens Lavrysen

Dankwoord

Ik zou graag enkele personen bedanken die mij hebben gesteund tijdens het schrijven van deze thesis. Bedankt voor het vertrouwen, het geduld en de inzet die jullie hebben getoond.

Ik zou graag beginnen met het bedanken van mijn promotor, Prof. Dr. Eva Brems. Zij heeft me de kans gegeven om over dit boeiende onderwerp te schrijven. Tijdens de voorbije twee jaar heb ik enorm veel bijgeleerd en is mijn interesse voor het rechtsgebied in grote mate blijven toenemen. Vervolgens zou ik graag mijn begeleider Laurens Lavrysen willen bedanken voor zijn grote hulp bij het richting geven en bijsturen van deze masterproef. Zijn inzet, kennis en inzicht hebben er voor gezorgd dat ik mijn masterproef steeds op een gemotiveerde wijze heb kunnen verder schrijven. Vervolgens zou ik ook graag mijn ouders, zussen, broer en hun partners willen bedanken voor hun onvoorwaardelijke steun en geduld, zowel tijdens het schrijven van deze masterproef als tijdens mijn volledige opleiding rechten.

Lore Werbrouck

15 mei 2012

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Algemene inleiding 1

Hoofdstuk 2: Juridische basis van het recht op een behoorlijke levensstandaard in het internationaal recht 3

2.1 Artikel 25(1) UVRM 3

2.2 Artikel 11(1) EcoSoC- Verdrag 4

2.2.1 Algemeen 4

2.2.2 Bestanddelen van het recht op een behoorlijke levensstandaard 5

2.2.2.1 Recht op toereikende voeding 6

2.2.2.2 Recht op toereikende huisvesting 7

2.2.2.3 Recht op toereikend water 8

2.3 Overige internationale en regionale mensenrechten instrumenten 9

2.3.1 Verdrag van de Rechten van het Kind 9

2.3.2 Conventie voor de Eliminatie van Alle Vormen van Discriminatie tegen Vrouwen 10

Hoofdstuk 3. Relevante Organen van de Verenigde Naties 11

3.1 Het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten 11

3.2 Speciale Rapporteurs 11

Hoofdstuk 4. Verplichtingen van de staat 13

4.1 Progressiviteit 13

4.1.1 Progressiviteit vs. onmiddellijke realisatie 15

4.1.2 Volledige realisatie 16

4.1.3 Maatregelen die het beschermingsniveau doen dalen 17

4.1.3.1 Algemeen 17

4.1.3.2 Recht op toereikende huisvesting 18

4.1.3.3 Recht op toereikend water 18

4.1.4 Uitzonderingen op de progressiviteit 19

4.1.4.1 *Core obligation* 19

4.1.4.2 Non-discriminatie 20

4.1.4.3 Het ondernemen van stappen voor de progressieve realisatie 21

4.2 Aard van de verplichtingen 21

4.2.1 Verplichting tot respect ... 22
4.2.2 Verplichting tot bescherming ... 23
4.2.3 Verplichting tot vervulling ... 23
4.2.3.1 Faciliteren ... 24
4.2.3.2 Voorzien ... 24
4.3 Gelijkheid en Non-discriminatie ... 25
4.3.1 Gelijkheidsbeginsel ... 25
4.3.2 Non-discriminatie beginsel ... 26
4.3.3 Verboden gronden tot discriminatie ... 27
4.3.4 *De jure* en *de facto* discriminatie ... 27
4.3.5 Directe en indirecte discriminatie ... 28
4.3.6 Toegelaten verschillende behandeling ... 29
4.4 Keuze van middelen ... 30
4.4.1 Discretionaire bevoegdheid van de staat ... 29
4.4.2 Beperkingen van de discretionaire bevoegdheid ... 30
4.5 Nationale Implementatie ... 32
4.5.1 Toezicht op de realisatie van het recht (*Monitoring*) ... 32
4.5.2 Nationale strategie ... 33
4.5.3 Indicatoren en *benchmarks* ... 34
4.6 Remedies ... 35
4.6.1 Nationaal niveau ... 35
4.6.2 Internationaal niveau ... 37
4.7 Verantwoordelijken ... 38
4.7.1 De staat ... 38
4.7.2 Extraterritoriale verplichtingen ... 39
4.7.2.1 Bestaan van extraterritoriale verplichtingen ... 39
4.7.2.2 Inhoud van extra-territoriale verplichtingen ... 40
4.7.3 Niet-overheidsactoren ... 43
4.7.3.1 Verplichting tot bescherming van de staat ... 44
4.7.3.2 Verantwoordelijkheid van niet-overheidsactoren ... 45

Hoofdstuk 5. Het recht op een behoorlijke levensstandaard ... 47
5.1 Basisbehoeften ... 47
5.2 Waardigheid ... 48

5.2.1 Waardigheid in de UVRM en het EcoSoC-Verdrag 48
5.2.1.1 Universele Verklaring van de Rechten van de Mens 48
5.2.1.2 Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten 49
5.2.2 Menselijke waardigheid en een behoorlijke levensstandaard 49
5.2.3 Armoede als schending van de menselijke waardigheid 50
5.2.4 Waardigheid en vrijheid van keuze 52
5.3 *Concluding observations* van het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten 53
5.3.1 Armoede 54
5.3.2 Specifieke maatregelen voor kwetsbare personen 55
5.3.3 Maatregelen met betrekking tot de gemeenschap 58
5.4 Conclusie 60

Hoofdstuk 6. Het recht op toereikende voeding 61
6.1 Toereikendheid 61
6.2 *Core obligation* 61
6.3 Waardigheid 63
6.3.1 Waardigheid bij de toegang tot voedsel 64
6.3.1.1 Beschikbaarheid van voedsel 64
6.3.1.2 Non-discriminatie bij de toegang tot voedsel 66
6.3.1.3 Betaalbaarheid van het voedsel 69
6.3.1.4 Duurzaamheid van de toegang tot voedsel 70
6.3.2 Waardigheid bij het consumeren van voedsel 71
6.3.2.1 Kwantiteit van het voedsel 71
6.3.2.2 Kwaliteit van het voedsel 71
6.3.2.3 Culturele aanvaardbaarheid van het voedsel en informatie over voedsel 71
6.4 Conclusie 72

Hoofdstuk 7. Het recht op toereikende huisvesting 73
7.1 Toereikendheid 73
7.2 *Core obligation* 75
7.3 Waardigheid 75
7.3.1 Waardigheid bij de toegang tot de huisvesting 76

7.3.1.1 Beschikbaarheid van huisvesting 76
7.3.1.2 Non-discriminatie bij de toegang tot de huisvesting 77
7.3.1.3 Betaalbaarheid van de huisvesting 83
7.3.2 Waardigheid bij het bewonen van de huisvesting 85
7.3.2.1 Zekerheid over de rechten op een huisvesting 86
7.3.2.1.1 Algemeen 86
7.3.2.1.2 Gedwongen uithuiszetting 88
7.3.2.1.3 Inheemse volkeren 95
7.3.2.2 Bewoonbaarheid van de huisvesting 95
7.3.2.3 Aanwezigheid van voorzieningen in de huisvesting 96
7.3.2.4 Nuttige ligging van de huisvesting 96
7.3.2.5 Gezonde ligging van de huisvesting 96
7.3.2.6 Culturele aanvaardbaarheid van de huisvesting 97
7.4 Conclusie 97

Hoofdstuk 8. Het recht op toereikend water 98
8.1 Toereikendheid 98
8.2 *Core Obligation* 99
8.3 Waardigheid 101
8.3.1 Waardigheid bij de toegang tot water 102
8.3.1.1 Beschikbaarheid van het water 102
8.3.1.2 Non-discriminatie bij de toegang tot water 103
8.3.1.3 Fysieke toegankelijkheid tot water 105
8.3.1.4 Betaalbaarheid van het water 105
8.3.1.5 Duurzaamheid van de toegang tot water 106
8.3.2 Waardigheid bij het consumeren van water 106
8.3.2.1 Kwaliteit van het water 107
8.3.2.2 Informatie over het water 107
8.4 Conclusie 107

Hoofdstuk 9. Het recht op grond 109
9.1 Bestaan van het recht op grond 109
9.2 Verplichtingen bij het recht op grond 110
9.2.1 Verplichtingen onder het recht op toereikende voeding 110

9.2.2 Verplichtingen onder het recht op toereikende huisvesting 111

Hoofdstuk 10. Algemene conclusie 113

BIBLIOGRAFIE 116

Hoofdstuk 1: Algemene inleiding

Schetsing van de onderzoeksvraag

Het recht op een behoorlijke levensstandaard is een recht dat erkend wordt in verschillende mensenrechteninstrumenten, waaronder als belangrijkste het Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten. De instrumenten die het recht op een behoorlijke levensstandaard erkennen verwijzen steeds naar de vervulling van diverse rechten zoals het recht op voeding, huisvesting en water. Daarom wordt het recht doorgaans gezien als een verzameling van een aantal andere rechten. De algemene onderzoeksvraag in deze masterproef is wat nu precies de inhoud is van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Deze vraag tracht ik te beantwoorden door hoofdzakelijk beroep te doen op *General Comments, concluding observations* en literatuur over het recht op een behoorlijke levensstandaard. Daarbij leek het mij interessant om me verder te verdiepen in de vraag of er méér in het recht op een behoorlijke levensstandaard zit dan louter de toereikende vervulling van de deelrechten.

Overzicht

Vooraleer ik dieper op de inhoud van het recht op een behoorlijke levensstandaard in ga, is het noodzakelijk om het kader te schetsen waarin het recht is gesitueerd. Daarom bespreek ik eerst de juridische basis van het recht op een behoorlijke levensstandaard in het internationaal recht (Hoofdstuk 2). Vervolgens bespreek ik de organen van de Verenigde Naties die relevant zijn voor de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard (Hoofdstuk 3) en de verplichtingen van de staat voor de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard (Hoofdstuk 4). Hierbij steun ik vooral op de *General Comments* van het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten en de literatuur over het recht op een behoorlijke levensstandaard, en over de rechten die onderdeel uitmaken van dit recht.

Daarna onderzoek ik of er méér in het recht op een behoorlijke levensstandaard zit dan louter de toereikende vervulling van de deelrechten. Om dit te onderzoeken heb ik de *concluding observations* die het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten heeft gemaakt over het recht op een behoorlijke levensstandaard in het algemeen bestudeerd. Uit die *concluding*

observations kunnen een aantal zaken afgeleid worden met betrekking tot wat er meer in het recht op een behoorlijke levensstandaard zit dan louter de bestanddelen (Hoofdstuk 5).

Verder heb ik me verdiept in de inhoud van de deelrechten van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Ik heb daarbij menselijke waardigheid als rode draad gebruikt tijdens het bestuderen van deze deelrechten, en stelde mezelf de vraag hoe de realisatie van de deelrechten van het recht op een behoorlijke levensstandaard kan bijdragen tot een waardig mensenleven. Hiervoor heb ik de verplichtingen die het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten de staat oplegt in zijn *General Comments* en *conluding observations* over het recht op toereikende voeding (Hoofdstuk 6), toereikende huisvesting (Hoofdstuk 7) en toereikend water (Hoofdstuk 8) onderzocht. Daarbij heb ik telkens een onderscheid gemaakt tussen waardigheid bij de toegang tot voedsel, huisvesting en water en waardigheid bij het consumeren van voedsel en water of bij het bewonen van een huisvesting.

Tenslotte bespreek ik het recht op grond, een (nog) niet uitdrukkelijk in het EcoSoC-Verdrag erkend recht, dat meer en meer als onderdeel van het recht op toereikende huisvesting en toereikende voeding wordt geïnterpreteerd. Op die manier draagt het recht op grond dus ook bij tot een verwezenlijking van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Ik bespreek in dit hoofdstuk de verplichtingen die betrekking hebben op het recht op grond, die men kan vinden onder de *concluding observations* van het recht op een behoorlijke levensstandaard. (Hoofdstuk 9)

Hoofdstuk 2: Juridische basis van het recht op een behoorlijke levensstandaard

Het recht op een behoorlijke levensstandaard wordt in het internationaal recht in verschillende mensenrechteninstrumenten erkend. Enerzijds wordt het recht op een behoorlijke levensstandaard in twee algemene instrumenten erkend, namelijk de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten. Deze instrumenten erkennen het recht op een behoorlijke levensstandaard voor iedereen. Anderzijds zijn er specifieke mensenrechteninstrumenten die een bepaling bevatten over het recht op een behoorlijke levensstandaard. Deze instrumenten richten zich op de bescherming van een bepaalde regio of een bepaalde groep personen.

2.1 Artikel 25(1) Universele Verklaring van de Rechten van de Mens

Het recht op een behoorlijke levensstandaard werd in 1948 voor de eerste maal erkend in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM).[1] Artikel 25 (1) van deze Verklaring bepaalt:

> *" Een ieder heeft recht op een levensstandaard, die hoog genoeg is voor de gezondheid en het welzijn van zichzelf en zijn gezin, waaronder begrepen voeding, kleding, huisvesting en geneeskundige verzorging en de noodzakelijke sociale diensten, alsmede het recht op voorziening in geval van werkloosheid, ziekte, invaliditeit, overlijden van de echtgenoot, ouderdom of een ander gemis aan bestaansmiddelen, ontstaan ten gevolge van omstandigheden onafhankelijk van zijn wil."*

De juridische kracht van de UVRM is echter beperkt. Op 10 december 1948 nam de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, in 1945 opgericht, de UVRM aan in de vorm van een resolutie. De Verklaring heeft het karakter van een beginselverklaring en kan als zodanig geen rechtsgevolgen doen ontstaan. De verklaring is dus juridisch niet afdwingbaar.[2]

---

[1] A. EIDE, "Adequate Standard of Living" in D. MOECKLI, D. HARRIS, S. SHAH en S. SIVAKUMARAN (eds.), *International human rights law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, (233) 233.

[2] Zie J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK (eds.), *Handboek EVRM – Deel 1: Algemene Beginselen*, Antwerpen, Intersentia, 2005, 60.

2.2 Artikel 11(1) Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten

2.2.1 Algemeen

De belangrijkste bron van het recht op een behoorlijke levensstandaard is zonder twijfel het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (EcoSoC-Verdrag), van kracht sinds 1976.[3] Artikel 11(1) van dat Verdrag bepaalt:

> *"1. De Staten die partij zijn bij dit Verdrag erkennen het recht van een ieder op een behoorlijke levensstandaard voor zichzelf en zijn gezin, daarbij inbegrepen toereikende voeding, kleding en huisvesting, en op steeds betere levensomstandigheden. De Staten die partij zijn bij dit Verdrag nemen passende maatregelen om de verwezenlijking van dit recht te verzekeren, daarbij het essentieel belang erkennende van vrijwillige internationale samenwerking."*

Gezien de beperkte juridische afdwingbaarheid van de UVRM, zou het EcoSoC-Verdrag voor een grotere afdwingbaarheid van het recht op een behoorlijke levensstandaard kunnen zorgen. Helaas is de afdwingbaarheid van het EcoSoC-Verdrag in praktijk ook beperkt. Over de afdwingbaarheid van economische, sociale en culturele rechten wordt immers tot op vandaag gedebatteerd. Alston en Quinn stellen dat vele staten deze rechten niet als echte rechten zien, maar eerder als doelstellingen van het economische en sociale beleid. Ze zijn van mening dat deze 'rechten' niet door de rechter kunnen worden beoordeeld, maar dat ze doelstellingen zijn die enkel door de politieke overheid kunnen worden verwezenlijkt.[4]

Het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten (CESCR) heeft dit zelf in zijn *General Comment No. 9* bevestigd. *General Comments* zijn de meest gezaghebbende bron van interpretatie van de rechten erkend in het EcoSoC-Verdrag.[5] Deze *General Comments* zijn er gekomen als reactie op de kritiek dat een groot aantal rechten uit het EcoSoC-Verdrag te vaag waren om een praktische uitwerking te hebben. Ze worden dus gepubliceerd door het CESCR om de staten

---

3 A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living" in M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 287.

4 Zie P. ALSTON en G. QUINN, "The Nature and Scope of States Parties' Obligations under the ICESC", *Human Rights Quarterly* 1987, (156) 158.

5 S. WAY, "The role of the UN human rights bodies in promoting and protecting the right to food" in W.B EIDE and U. KRACHT (eds.), *Food and Human Rights in Development,* Antwerpen, Intersentia Press, 2005, (205) 216; R. KÜNNEMANN, "The right to adequate food: violations related to its minimum core content" in A. CHAPMAN en S. RUSSELL (eds.), *Core obligations: building a framework for economic, social and cultural rights*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (163) 167.

te helpen bij het vervullen van hun verplichtingen.[6] *General Comments* worden door Valente en Franco beschreven als niet bindende *soft law*, die de staten duidelijk maken op welke wijze de bindende bepalingen van het EcoSoC-Verdrag moeten worden geïmplementeerd. Ze zijn dus *as such* niet bindend, maar de bepalingen die ze uitleggen zijn wel bindend.[7] Het CESCR stelt in zijn *General Comment No. 9* dat, op basis van beschikbare informatie van de verschillende staten die lid zijn van het EcoSoC-Verdrag, kan geconcludeerd worden dat er in de Staten onderling een verschillend niveau van inroepbaarheid is van de economische, sociale en culturele rechten. Voor sommige nationale rechtbanken kunnen de rechten rechtstreeks worden ingeroepen, voor andere rechtbanken dienen de rechten als interpretatieve standaard. Nog andere nationale rechtbanken geven helemaal geen of slechts een bijzonder minieme uitwerking aan deze rechten.[8] Ik kom hierop verder terug in Hoofdstuk 4 (onder 4.6.1).

2.2.2 Bestanddelen van het recht op een behoorlijke levensstandaard

Het recht op een behoorlijke levensstandaard wordt doorgaans gezien als een verzameling van een aantal andere rechten. De rechten die onder het recht op een behoorlijke levensstandaard vallen, verschillen naargelang het instrument waarin het recht erkend wordt. Zo valt er onder het recht op een behoorlijke levensstandaard zoals erkend in de UVRM een vrij uitgebreide verzameling aan rechten. In artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag gaat het om de volgende rechten:

"1. De Staten die partij zijn bij dit Verdrag erkennen het recht van een ieder op een behoorlijke levensstandaard voor zichzelf en zijn gezin, daarbij inbegrepen ***toereikende voeding, kleding*** *en* ***huisvesting.***"

Het recht op toereikende voeding, kleding en huisvesting maken hier dus deel uit van het recht op een behoorlijke levensstandaard.[9] Jayawickrama stelt echter dat er noch in de literatuur, noch door het CESCR over het recht op toereikende kleding geschreven is.[10] Het is nog afwachten of dit in de toekomst nog aan bod zal komen in een *General Comment* of in *concluding observations*. Ik zal dit

[6] P. BAEHR, *Human Rights: Universality in Practice* , Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, 34.
[7] F. VALENTE en A. FRANCO, "Human Rights and the Struggle Against Hunger", *Yale Human Rights & Development LJ* 2010, (435) 442.
[8] General Comment No. 9 on the domestic application of the Covenant van het CESCR (3 december 1998), *UN Doc.* E/C.12/1998/24 (1998), 13.
[9] G. PAGLIONE, "Domestic Violence and Housing Rights: A Reinterpretation of the Right to Housing", *Human Rights Quarterly* 2006, (120) 124; P. ALSTON, "International Law and the Human Right to Food", in P. ALSTON en K. TOMASEVSKI (eds.), *The Right to Food,* Utrecht, SIM, 1984, (9) 10.
[10] N. JAYAWICKRAMA, *The judicial application of human rights law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 875.

recht dan ook niet verder bespreken. Wel ga ik in op de drie rechten die expliciet (toereikende voeding en huisvesting) of impliciet (toereikend water) deel uitmaken van het recht op een behoorlijke levensstandaard zoals bepaald in artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag.

2.2.2.1 Recht op toereikende voeding

In de tekst van artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag zelf wordt geen verdere uitleg gegeven over de inhoud van het recht op toereikende voeding. Daarom is het nodig een aantal andere bronnen te raadplegen.

- Artikel 11(2) EcoSoC-Verdrag

Het tweede lid van artikel 11 EcoSoC-Verdrag erkent het recht om gevrijwaard te zijn tegen honger. Dit is de *core obligation* van het recht op toereikende voeding. Ik kom hier later op terug bij de bespreking van het recht op toereikende voeding in hoofdstuk 6 (onder 6.2).

- *General Comment No. 12*

Omwille van de vage omschrijvingen in de UVRM en het EcoSoC-Verdrag, was er een sterke vraag van de staten die partij zijn van het EcoSoC-Verdrag naar een betere en duidelijkere omschrijving van het recht op toereikende voeding. Deze vraag tot verduidelijking werd gesteld tijdens de *World Food Summit* in 1996.[11] Als antwoord op deze vraag heeft het CESCR zijn *General Comment No. 12* aangenomen.[12] Dit document vormt de gezaghebbende interpretatie van het recht op toereikende voeding uit artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag.[13] Het recht op toereikende voeding wordt er als volgt gedefinieerd:

> *"The right to adequate food is realized when every man, woman and child, alone or in community with others, has physical and economic access at all times to adequate food or means for its procurement."*[14]

---

11 Zie K. KONG, "The Right to Food for all: a right-based approach to hunger and social inequality", *Suffolk Transnational Law Review* 2009, (525) 535.

12 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999).

13 R. KÜNNEMANN, "The right to adequate food: violations related to its minimum core content" in A. CHAPMAN en S. RUSSELL (eds.), *Core obligations: building a framework for economic, social and cultural rights*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (163) 167.

14 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 6.

- *Voluntary Guidelines*

Tenslotte zijn er 19 niet-bindende *Voluntery Guidelines* die tijdens de *FAO Council* (*Food and Agriculture Organisation*) in 2004 zijn aangenomen door de 187 *FAO* lidstaten.[15] De *Guidelines* werden opgesteld door een intergouvernementele werkgroep, opgezet door de *FAO*. Ze bepalen praktische richtlijnen omtrent de nationale implementatie door de staten van het recht op toereikende voeding. Het CESCR heeft in 2005 beslist om deze *Voluntary Guidelines* te gebruiken bij de beoordeling van de rapportering van de staten over de implementatie van het recht op toereikende voeding.[16] Het CESCR dringt erop aan in zijn Verklaring over de Voedselcrisis in de Wereld uit 2008 dat ook de staten deze richtlijnen gebruiken. Op die manier kunnen deze richtlijnen, hoewel ze strikt gezien niet bindend zijn, toch deel uitmaken van internationaal gewoonterecht.[17]

2.2.2.2 Recht op toereikende huisvesting

Ook over de inhoud van het recht op toereikende huisvesting wordt geen verdere uitleg gegeven in de tekst van artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag. Hier is het dus opnieuw nodig om bijkomende bronnen te raadplegen.

- *General Comment No. 4* en *General Comment No. 7*

Het CESCR heeft de inhoud van dit recht op behoorlijke huisvesting geïnterpreteerd in de *General Comment No. 4*[18] en *General Comment No. 7*[19]. De *General Comment* is zoals reeds aangehaald geen bindend instrument, maar het is wel de meest gezaghebbende bron van interpretatie van het recht op toereikende huisvesting zoals erkend in artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag.

- *Basic Principles and Guidelines* en *Guiding Principles*

Vervolgens zijn er een aantal documenten met richtlijnen inzake evicties, opgesteld door organen

15 Voluntary guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security van de FAO Council (27 november 2004), www.fao.org/docrep/meeting/009/y9825e/y9825e00.htm.
16 Zie O. HOSPES, "Overcoming barriers to the implementation of the right to food", *EFFL* 2004, (246) 252.
17 13, Statement on the World Food Crisis van het CESCR (20 mei 2008), *UN Doc.* E/C.12/2008/1 (2008).
18 General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991).
19 General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997).

van de VN. De documenten heten de *Basic Principles and Guidelines on Developmentbased Evictions and Displacement*[20] en de *Guiding Principles on Internal Displacement*[21]. Ook deze richtlijnen zijn niet bindend op zich, maar worden wel gebruikt door het CESCR bij het opstellen van hun *concluding observations*.[22] Ook de Speciale Rapporteur inzake toereikende huisvesting dringt aan bij staten om de *Basic Principles and Guidelines* in hun nationale wetgeving en beleid op te nemen.[23]

2.2.2.3 Recht op toereikend water

Zowel de UVRM als het EcoSoC-Verdrag bevatten geen expliciete erkenning van het recht op toereikend water. Artikel 25 (1) van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens bepaalt:

> *" Een ieder heeft recht op een levensstandaard, die hoog genoeg is voor de gezondheid en het welzijn van zichzelf en zijn gezin, **waaronder begrepen** voeding, kleding, huisvesting en geneeskundige verzorging en de noodzakelijke sociale diensten, ..."*

Het recht op een behoorlijke levensstandaard in artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag bepaalt :

> *" De Staten die partij zijn bij dit Verdrag erkennen het recht van eenieder op een behoorlijke levensstandaard voor zichzelf en zijn gezin, **daarbij inbegrepen** toereikende voeding, kleding en huisvesting, en op steeds betere levensomstandigheden. "*

De bewoordingen 'waaronder begrepen' en 'daarbij inbegrepen' wijzen echter op het feit dat de opsomming van voeding, kleding en huisvesting geen exhaustieve opsomming is. Deze opsomming is met andere woorden indicatief en bevat ook het recht op water, aangezien water een absolute voorwaarde is voor de vervulling van het recht op een behoorlijke levensstandaard.[24] De toegang tot kwalitatief en kwantitatief toereikend water is volgens Kiefer en Brölmann immers een vereiste voor de realisatie van verschillende rechten die expliciet vermeld zijn in het EcoSo-Verdrag,

---

20 Basic Principles and Guidelines on Developmentbased Evictions and Displacement van de voormalige VN Speciale Rapporteur inzake toereikende huisvesting Miloon Kothari (december 2007), *UN Doc.* A/HRC/4/18 (2007).

21 Guiding Principles on Internal Displacement van de voormalige Commission on Human Rights (Human Rights Council) (11 februari 1998), *UN Doc.* E/CN.4/1998/53/Add.2 (1998).

22 6, Resolutie 6/27 van de Human Rights Council (19 december 2007), *UN Doc.* A/HRC/6/L.11/Add.1 (2007)

23 4 en 33(d), Annual Report van de voormalige Speciale Rapporteur inzake toereikende huisvesting, Miloon Kothari (5 Februari 2007), *UN Doc.* A/HRC/4/18 (2007).

24 Zie T. KIEFER en C. BRÖLMANN, "Beyond State Sovereignity: The Human Right to Water", *Non-State Actors and International Law* 2005, (183) 195.

waaronder het recht op toereikend voedsel.[25] Hoewel er dus geen uitdrukkelijke verwijzing naar het recht op water in het EcoSoC-Verdrag staat, sluit dit niet uit dat het recht op water hier wel degelijk in vervat zit. Gleick stelt dat het recht op water met opzet niet vermeld werd door de opstellers tijdens de voorbereidende werken van het Verdrag, omwille van de aard van het recht. Het recht op water is zodanig fundamenteel dat een formele vermelding niet nodig was volgens hen. [26]

Het CESCR heeft dit bevestigd in een aantal documenten. Het belangrijkste document is in dit opzicht de *General Comment No. 15* over het recht op water, waarin het CESCR bevestigt dat het recht op water vervat zit in artikel 11(1) en 12(1) EcoSoC-Verdrag.[27] Ook de voormalig VN Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding, Jean Ziegler, erkende dat het recht op voedsel ook het recht op drinkbaar water inhoudt.[28]

2.3 Overige internationale en regionale mensenrechten instrumenten

Verder wordt het recht op een behoorlijke levensstandaard gegarandeerd in talrijke andere internationale en regionale mensenrechten instrumenten. Eide stelt dat de meeste van die instrumenten zich concentreren op bepaalde groepen zwakke personen (zoals vrouwen en kinderen), en dus geen voor iedereen geldend recht bepalen, in tegenstelling tot de UVRM en het EcoSoC-Verdrag.[29] Als voorbeeld van dergelijke instrumenten zal ik de erkenning van het recht op een behoorlijke levensstandaard in het Verdrag van de Rechten van het Kind en de Conventie voor de Eliminatie van Alle Vormen van Discriminatie tegen Vrouwen kort bespreken.

2.3.1 Verdrag van de Rechten van het Kind

Artikel 27 van het Verdrag van de Rechten van het Kind erkent het recht op een behoorlijke levensstandaard voor kinderen.

---

25 Zie T. KIEFER en C. BRÖLMANN, "Beyond State Sovereignity: The Human Right to Water", *Non-State Actors and International Law* 2005, (183) 185.

26 Zie P. GLEICK, ""The Human Right to Water", *WaterPolicy* 1999, (487) 487.

27 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 3.

28 Zie 32, Report on the right to food van de voormalige Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding, Jean Ziegler (7 februari 2001), *UN Doc.* E/CN.4/2001/53 (2001).

29 A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living Including the Right to Food" in A. EIDE, C. KRAUSE en A. ROSAS, *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook*, Den Haag, Kluwer Law International, 2001, (133) 137.

*"1. De Staten die partij zijn, erkennen het recht van ieder kind op een l***evensstandaard die toereikend is*** *voor de lichamelijke, geestelijke, intellectuele, zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling van het kind."*

In paragraaf 3 van dit artikel 27 wordt het recht op een toereikende voeding en huisvesting voor kinderen erkend, als onderdeel van het recht op een behoorlijke levensstandaard.

"3. De Staten die partij zijn, nemen, in overeenstemming met de nationale omstandigheden en met de middelen die hun ten dienste staan, passende maatregelen om ouders en anderen die verantwoordelijk zijn voor het kind te helpen dit recht te verwezenlijken, en voorzien, indien de behoefte daaraan bestaat, in programma's voor materiële bijstand en ondersteuning, met name wat betreft **voeding***, kleding en* **huisvesting***."*

2.3.2 Conventie voor de Eliminatie van Alle Vormen van Discriminatie tegen Vrouwen

Artikel 14,2,(h) van de Conventie voor de Eliminatie van Alle Vormen van Discriminatie tegen Vrouwen erkent het recht op een behoorlijke levensstandaard van vrouwen in landbouwgebieden.[30] Het recht op toereikende huisvesting en het recht op toereikend water worden in dit artikel gezien als onderdelen van het recht op een behoorlijke levensstandaard.

"2. De Staten die partij zijn bij dit Verdrag, nemen alle passende maatregelen om discriminatie jegens de vrouw in plattelandsgebieden uit te bannen, ten einde te verzekeren dat vrouwen op basis van gelijkheid van mannen en vrouwen, deel nemen aan en voordeel genieten van de ontwikkeling van het platteland, en in het bijzonder garanderen zij zodanige vrouwen het recht:
(h) onder ***behoorlijke omstandigheden*** *te leven, in het bijzonder wat* ***huisvesting****, sanitaire voorzieningen, elektriciteits- en* ***water****voorziening, vervoer en verbindingen betreft."*

Senders stelt dat artikel 14 het fundamentele verband aantoont tussen discriminatie van vrouwen en de moeilijkheden voor vrouwen om het recht op een behoorlijke levensstandaard te realiseren.[31]

---

30 Art. 14,2,(h) Conventie voor de Eliminatie van Alle Vormen van Discriminatie tegen Vrouwen van 18 December 1979**,** *United Nations Treaty Series*, vol. 1249, 13**.**

31 Zie M. SENDERS, "Women and the Right to Adequate Housing", *NQHR* 1998, (165) 176.

Hoofdstuk 3: Relevante organen van de Verenigde Naties

Onder dit hoofdstuk zal ik een aantal organen van de VN bespreken die relevant zijn voor de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard.

<u>3.1 Het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten</u>

Het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten heeft een *monitoring*- of toezichtfunctie. Het CESCR houdt toezicht op de verwezenlijking van het recht op een behoorlijke levensstand in de verschillende verdragsstaten. Deze toezichtfunctie wordt bepaald in deel IV van het EcoSoC-Verdrag. Eerst moeten de Verdragsstaten een verslag of rapport opsturen met daarin de maatregelen die genomen zijn en de vooruitgang die geboekt is met betrekking tot de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard.[32] De taak van onderzoek van deze verslagen is sinds 1987 gedelegeerd aan het CESCR.[33] Op basis van deze verslagen gaat het CESCR in dialoog met de regeringsvertegenwoordigers van het betrokken land. Het CESCR erkent daarbij de vooruitgang van de VN lidstaat sinds het laatste verslag, maar vraagt ook uitleg over schendingen van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Op basis van deze dialoog stelt het CESCR *concluding observations* op, waarin de belangrijkste observaties uit de verslagen worden vermeld en aanbevelingen gemaakt worden voor de toekomst. [34]

<u>3.2 Speciale Rapporteurs</u>

Een Speciale Rapporteur is een onafhankelijke expert.[35] Er zijn Speciale Rapporteurs met regionale mandaten en met thematische mandaten. De Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding, de Speciale Rapporteur inzake toereikende huisvesting en de Speciale Rapporteur inzake het recht op veilig drinkbaar water en sanitair zijn rapporteurs met een thematisch mandaat. Deze Speciale Rapporteurs hebben als taak om een bepaald recht te promoten door het recht conceptueel verder uit te werken. Dit doet de Rapporteur onder meer in zijn *annual reports*.[36]

---

[32] Artikel 16(1) EcoSo-Verdrag.

[33] Resolutie 1985/17 van de Economische en Sociale Raad van de Verenigde Naties (22 mei 1985), *UN Doc.*E/RES/1985/17 (1985).

[34] Zie S. WAY, "The role of the UN human rights bodies in promoting and protecting the right to food" in W.B EIDE en U. KRACHT (eds.), *Food and Human Rights in Development,* Antwerpen, Intersentia Press, 2005, (205) 215-216.

[35] Zie S. WAY, "The role of the UN human rights bodies in promoting and protecting the right to food" in W.B EIDE en U. KRACHT (eds.), *Food and Human Rights in Development,* Antwerpen, Intersentia Press, 2005, (205) 207.

[36] Zie S. WAY, "The role of the UN human rights bodies in promoting and protecting the right to food" in W.B EIDE en U. KRACHT (eds.), *Food and Human Rights in Development,* Antwerpen, Intersentia Press, 2005, (205) 207-

Een bijzondere bevoegdheid van deze Speciale Rapporteur is de mogelijkheid om *country missions* uit te voeren, om op die manier de realisatie van het recht op toereikende voeding, toereikende huisvesting en toereikend water in de verschillende staten terug te rapporteren aan de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties.

208.

Hoofdstuk 4: Verplichtingen van de staat

De verplichting van de staat om het recht op een behoorlijke levensstandaard zoals erkend het EcoSoC-Verdrag te realiseren, wordt gekenmerkt door een aantal beginselen.

Ten eerste is er het principe van de progressieve realisatie dat bepaalt dat het recht op een behoorlijke levensstandaard wel met het maximum aan beschikbare middelen, maar niet onmiddellijk door de staat moet worden verwezenlijkt. Er bestaan wel een aantal uitzonderingen op dit beginsel van de progressieve realisatie waarbij een onmiddellijk realisatie vereist is (4.1). Vervolgens bespreek ik de verschillende soorten verplichtingen die een staat heeft onder het recht op een behoorlijke levensstandaard. In grote lijnen zijn dit de verplichting tot respect, bescherming en vervulling (4.2). Hieronder valt de verplichting voor de staat om verschillende soorten discriminatie (*de jure*, *de facto*, directe en indirecte) op basis van de verboden gronden tot discriminatie bij het genot van het recht op een behoorlijke levensstandaard te elimineren. Daarvoor zal de staat soms een speciale behandeling moeten voorzien voor kwetsbare personen (4.3).

Verder heeft de staat een zekere discretionaire bevoegdheid inzake de keuze van methodes en middelen om zijn verplichtingen onder het recht op een behoorlijke levensstandaard te vervullen. Er zijn wel een aantal beperkingen van deze discretionaire bevoegdheid (4.4). Zo zijn er een aantal stappen die het CESCR als essentieel beschouwt voor de nationale implementatie van het recht. De staat moet namelijk zorgen voor toezicht op de realisatie van het recht, een nationale strategie, indicatoren en *benchmarks* (4.5). Ook moet de staat ervoor zorgen dat slachtoffers van een schending van het recht op een behoorlijke levensstandaard toegang hebben tot *remedies* op nationaal (en internationaal) niveau. (4.6)

Tenslotte bespreek ik de actoren die verantwoordelijk zijn voor de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard, namelijk de staat en al zijn agenten. In beperkte mate hebben ook niet-overheidsactoren een verantwoordelijkheid. (4.7)

4.1 Progressiviteit

Het principe van de 'progressieve realisatie' komt enerzijds tot uiting in artikel 2(1) van het

EcoSoC-Verdrag. Artikel 2(1) is volgens het CESCR verweven met alle andere artikels uit het EcoSoC-Verdrag. In dit artikel wordt de algemene verplichting opgelegd voor de staat om de rechten, die in het Verdrag erkend zijn, op progressieve wijze te verwezenlijken.[37] Hieruit volgt dat de staat verplicht is om ten belope van het maximum van zijn beschikbare bronnen stappen te nemen om op progressieve wijze een behoorlijke levensstandaard te creëren voor iedereen. Artikel 2(1) EcoSoC-Verdrag bepaalt:

"1 . Iedere staat die partij is bij dit Verdrag verbindt zich maatregelen te nemen, zowel zelfstandig als binnen het kader van de Internationale hulp en samenwerking, met name op economisch en technisch gebied, en met volledige gebruikmaking van de hem ter beschikking staande hulpbronnen, ten einde met alle passende middelen, inzonderheid de invoering van wettelijke maatregelen, steeds nader tot een algehele verwezenlijking van de in dit Verdrag erkende rechten te komen."

Anderzijds is het principe van progressiviteit verder in het EcoSoC-Verdrag ook terug te vinden in artikel 11(1), het specifieke artikel in het Verdrag dat handelt over het recht op een behoorlijke levensstandaard. Dit artikel bepaalt immers dat de staat een recht op "*steeds betere levensomstandigheden*" erkent. Verder bepaalt het artikel dat "*de Staten die partij zijn bij dit Verdrag passende maatregelen nemen om de verwezenlijking van dit recht te verzekeren...*" Hier kan dus uit worden afgeleid dat er maatregelen moeten worden genomen worden om een steeds betere levensstandaard te creëren, wat binnen het concept van de progressieve realisatie valt.

Tijdens de voorbereidende werken van het EcoSoC-Verdrag waren enkele opstellers van mening dat elk artikel van het Verdrag een lijst met gedetailleerde 'te nemen stappen' moest bevatten om het betrokken recht te implementeren.[38] Op die manier zou er duidelijkheid worden gecreëerd over de verplichtingen van de staat. In praktijk werd deze redenering echter niet op consistente wijze gevolgd.[39] In sommige artikels worden er geen specifieke stappen vermeld, terwijl in andere artikels wel stappen vermeld staan. Zo staan er in artikel 11(2) EcoSoC-Verdrag een aantal specifieke stappen beschreven die de staat moet nemen om iedereen te vrijwaren tegen honger.

---

[37] General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 1.

[38] 19, Annotations on the text of the draft International Covenants on Human Rights van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (1 juli 1955), *UN Doc.* A/2929 (1955).

[39] Zie P. ALSTON en G. QUINN, "The Nature and Scope of States Parties' Obligations under the ICESC", *Human Rights Quarterly* 1987, (156) 165.

4.1.1. Progressiviteit vs. onmiddellijke realisatie

De staten zijn, volgens het beginsel van de progressiviteit, niet verplicht om het recht op een behoorlijke levensstandaard onmiddellijk te realiseren, maar om dit binnen een bepaalde termijn te doen. Die termijn is volgens Baehr afhankelijk van de hulpbronnen die voorhanden zijn, maar ook van de politieke wil om de beschikbare hulpbronnen te gebruiken voor de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard.[40] Het CESCR legt wel steeds de nadruk op het zo snel en zo effectief mogelijk bereiken van die volledige realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard.[41] In de *General Comment No. 3* staat dat artikel 2(1) EcoSoC-Verdrag een verplichting oplegt voor de staat *"to move as expeditiously and effectively as possible towards that goal"*.[42] Deze bewoording is er gekomen als reactie op een bezorgdheid die reeds tijdens de voorbereidende werken geuit werd. Er was een vrees dat de techniek van de progressieve realisatie zou gezien worden als een *let-out* clausule, waarmee de Staten voor onbepaalde duur hun verplichtingen zouden uitstellen. De progressieve realisatie mag dan ook niet ingeroepen worden door een staat als verantwoording voor de niet-implementatie van een recht, indien de nodige financiële bronnen aanwezig waren. De progressiviteit mag dus niet als een 'ontsnappingsclausule' gezien worden.[43]

Dit is een groot verschil met het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (BuPo-Verdrag), waar de onmiddellijke vervulling van de burgerlijke en politieke rechten wel vereist is.[44] Dit onderscheid is het gevolg van de aard van de sociale, economische en culturele rechten. Om deze rechten te vervullen is er volgens Baehr immers vaak een grote investering nodig vanwege de staat, die hier meestal niet meteen in kan voorzien. Daarom wordt de onmiddellijke uitvoering van deze rechten doorgaans als onmogelijk gezien.[45] Alston en Quinn stellen dat dit contrast te scherp gesteld is. Ze zijn van mening dat voor de realisatie van burgerlijke en politieke rechten ook investeringen moeten gemaakt worden. Bijvoorbeeld is er voor de realisatie van het recht op 'fair trial' een volledig functioneel juridisch systeem vereist. Het gaat volgens hen niet

---

[40] Zie P. BAEHR, *Human Rights: Universality in Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, 106.

[41] General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 9.

[42] General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 9.

[43] Zie ook 5, Opmerking van Mr. Juvigny (Frankrijk) aan de voormalige VN Commission on Human Rights (Human Rights Council) (1952), *UN Doc.* E/CN.4/SR.307 (1952).

[44] Zie General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 9.

[45] Zie P. BAEHR, *Human Rights: Universality in Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, 130.

louter om een onthouding vanwege de staat.[46]

Indien de omstandigheden het toelaten, moet er uiteraard wel aan onmiddellijke uitvoering gedaan worden. Bijvoorbeeld indien de staat voldoende financiële middelen heeft om het recht onmiddellijk uit te voeren (en indien deze uitvoering geen negatieve invloed heeft op de verwezenlijking van andere economische, sociale en culturele rechten) , of indien er geen middelen vereist zijn om dit te doen.[47] De Franse vertegenwoordiger tijdens de voorbereidende werken van het EcoSoC-Verdrag stelde het als volgt:

"States must, without exceeding the possibilities open to them, do their utmost in implementing the rights."[48]

<u>4.1.2. Volledige realisatie</u>

Het uiteindelijke doel van de progressiviteit is uiteraard de volledige realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Het CESCR heeft zich echter nog niet uitgesproken over wat als 'ideale situatie' wordt beschouwd. Craven stelt dat er meer geconcentreerd wordt op het proces om er te geraken, dan op het uiteindelijke resultaat.[49] Het recht op een behoorlijke levensstandaard werd ook tijdens de voorbereidende werken gezien als een voortdurend streven naar verbetering, als een dynamisch recht.[50] Het niveau van de behoorlijke levensstandaard kan dus in principe nooit te hoog zijn. Dit volgt uit de tekst van artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag : "*De Staten die partij zijn bij dit Verdrag erkennen het recht van een ieder op een behoorlijke levensstandaard ... en op* ***steeds betere levensomstandigheden****."* Deze vage omschrijving van de volledige realisatie, is volgens Craven nodig om twee redenen. Ten eerste om de realisatie een zekere flexibiliteit te geven, zodat men rekening kan houden met de verschillende sociale en economische systemen in elke staat. Ten tweede om een evolutie met de tijdsgeest mee mogelijk te maken.[51] Uit de *concluding observations* blijkt dat zelfs de meest welvarende en ontwikkelde staten nog niet de volledige realisatie hebben

46 Zie P. ALSTON en G. QUINN, "The Nature and Scope of States Parties' Obligations under the ICESC", *Human Rights Quarterly* 1987, (156) 172.

47 P. BAEHR, *Human Rights: Universality in Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, 133.

48 11, Opmerking van Mr. Cassin (Frankrijk) aan de voormalige VN Commission on Human Rights (Human Rights Council) (1952), *UN Doc.* EICN.4ISR.270 (1952).

49 M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 129.

50 5, Opmerking van Mr Whitlam (Australia) aan de voormalige VN Commission on Human Rights (Human Rights Council) (1951), *UN Doc.* E/CN.4/SR.237 (1951).

51 Zie M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural* Rights, Oxford, Clarendon Press, 1995, 129.

bereikt. Er worden voor die landen nog steeds suggesties voor verbetering aangereikt.[52] Een onmiddellijke uitvoering wegens voldoende financiële middelen zal in praktijk dus niet haalbaar zijn, aangezien het principe van de progressieve realisatie speelt. Dit betekent dat er steeds naar een hoger niveau wordt gestreefd, en geen enkel land heeft naar mijn mening een onuitputbare staatskas.

4.1.3 Maatregelen die het bestaande beschermingsniveau doen dalen

4.1.3.1 Algemeen

Maatregelen die het bestaande beschermingsniveau doen dalen zijn geen *prima facie* schendingen van het EcoSoC-Verdrag volgens het CESCR.[53] Ze worden niet onmiddellijk als een schending van het recht op een behoorlijke levensstandaard gezien, zelfs indien deze maatregelen met opzet zijn genomen.[54] Dergelijke maatregel moet wel verantwoord kunnen worden door de staat, op de manier die het CESCR voorziet in zijn *General Comment No. 3.*

> *"any deliberately retrogressive measures ... would need to be fully justified by reference to the* ***totality of the rights provided for in the Covenant*** *and in the context of the* ***full use of the maximum available resources****."*[55]

Volgens Craven bedoelt het CESCR hiermee dat er twee situaties zijn die dergelijke maatregel kunnen verantwoorden. Een eerste situatie is degene waarbij een daling van het bestaande beschermingsniveau onvermijdelijk is, zelfs indien de staat hiervoor al z'n beschikbare hulpbronnen inzet. Hierbij kan gedacht worden aan de situatie waarin de staat lijdt onder een economische crisis, zodat een daling van de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard niet kan voorkomen worden. Een tweede situatie is degene waarbij er maatregelen genomen worden om de algemene situatie te verbeteren, gezien vanuit het standpunt van het geheel van de rechten uit het Verdrag.[56] Craven houdt zich dus niet letterlijk aan de tekst van de *General Comment*, volgens

---

52 P. BAEHR, *Human Rights: Universality in Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, 129.
53 General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 9.
54 M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 131.
55 General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 9.
56 Zie M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights,* Oxford, Clarendon Press, 1995, 132.

dewelke beide situaties zouden moeten voorkomen om een dergelijke maatregel te kunnen verantwoorden. De tekst bepaalt immers dat *"any deliberately retrogressive measures would need to be fully justified by reference to the totality of the rights ...* ***and*** *in the context of the full use of the maximum available resources".*[57]

4.1.3.2 Recht op toereikende huisvesting

Het CESCR bepaalt dat een algemene achteruitgang van de woonomstandigheden in een staat, een schending uitmaakt van het recht op toereikende huisvesting.[58] De staat is volgens de tekst van de *General Comment No. 4* slechts verantwoordelijk voor dergelijke achteruitgang indien twee voorwaarden zijn vervuld. Ten eerste moet deze achteruitgang direct toe te schrijven zijn aan de beleids- en wettelijke beslissingen door overheidsactoren gemaakt. Ten tweede mogen er geen maatregelen ter vergoeding van deze achteruitgang zijn genomen. Indien een staat zich bevindt in een economische recessie, waardoor de woonomstandigheden achteruitgaan, is deze algemene achteruitgang dus niet automatisch een schending van het recht op toereikende huisvesting.[59]

Leckie stelt dat ook deze voorwaarden, die in principe enkel van toepassing zijn op het recht op toereikende huisvesting, een algemene toepassing kunnen hebben.[60] Ze kunnen bijvoorbeeld ook op het recht op toereikende voeding toepassing vinden.

4.1.3.3 Recht op toereikend water

Wat betreft het recht op water bepaalt de *General Comment No. 15* dat er een sterk vermoeden is dat maatregelen die het beschermingsniveau doen dalen, verboden zijn onder het EcoSoC-Verdrag. Dergelijke maatregelen zullen hoogstwaarschijnlijk verboden zijn. Er is dus geen absoluut verbod van maatregelen die het beschermingsniveau van het recht op water doen dalen, maar de staat zal moeten aantonen dat deze maatregelen kunnen gerechtvaardigd worden. Dit zal enkel aanvaard worden indien er geen alternatieve maatregelen beschikbaar waren én indien deze maatregelen

---

[57] General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 9.

[58] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 11.

[59] A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living" in M. Craven, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford University Press, 1995, (287) 331.

[60] S. LECKIE, "Another Step Towards Indivisibility: Identifying the Key Features of Violations of Economic, Social and Cultural Rights" in *Human Rights Quarterly Vol. 20*, 1998, (81) 99.

bevorderend zijn voor de totaliteit van de rechten uit het EcoSoC-Verdrag.[61]

4.1.4 Uitzonderingen op progressiviteit

Er zijn drie uitzonderingen op het beginsel van de progressiviteit. Deze verplichtingen moeten in principe onmiddellijk worden uitgevoerd.

4.1.4.1 Core obligation

Een eerste uitzondering op de progressieve realisatie is de verplichting van staten om onmiddellijk de *core obligation* van de rechten gegarandeerd in het EcoSoC-Verdrag te realiseren. Deze *core obligation* houdt in dat de staat verantwoordelijk is voor de realisatie van de prioritaire of essentiële inhoud van de rechten uit het EcoSoC-Verdrag.[62] Zo moet de staat er bijvoorbeeld voor zorgen dat iedereen 'gevrijwaard is van honger' zoals het in artikel 11(2) EcoSoC-Verdrag wordt uitgedrukt. Dit is een onmiddellijke verplichting, die beoogt dat mensen het minimum aan essentiële voeding ter beschikking hebben om te kunnen overleven. [63] De vervulling van deze prioritaire inhoud moet gericht worden aan diegenen die, op het vlak van het recht op een behoorlijke levensstandaard, er het slechtst aan toe zijn. [64]

De niet-vervulling van de *core obligation* is een *prima facie* schending van het EcoSoC-Verdrag.[65] Volgens Craven is er dus een vermoeden van schuld vanwege de staat in dergelijk geval.[66] Een staat kan enkel ontkomen aan deze aansprakelijkheid door te bewijzen dat dergelijke schending van de *core obligation* het gevolg is van een gebrek aan financiële middelen. De staat moet in dergelijk geval aantonen dat elke mogelijke inspanning is geleverd om alle middelen die tot zijn beschikking waren te gebruiken om, op prioritaire wijze, de *core obligation* van dit recht te vervullen.[67] Ook

61 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 19.

62 General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 10.

63 R. KÜNNEMANN, “The right to adequate food: violations related to its minimum core content” in A. CHAPMAN en S. RUSSELL (eds.), *Core obligations: building a framework for economic, social and cultural rights*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (163) 171.

64 R. KÜNNEMANN, “The right to adequate food: violations related to its minimum core content” in A. CHAPMAN en S. RUSSELL (eds.), *Core obligations: building a framework for economic, social and cultural rights*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (163) 171.

65 General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 10.

66 Zie M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 143.

67 General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 10.

moet zij aantonen dat ze internationale steun heeft gezocht, maar dat ook dit niets heeft opgeleverd. [68] De staat heeft volgens Niada een zware bewijslast.[69]

Verder kan er uitgeweid worden over de verhouding tussen het vervullen van de minimum essentiële inhoud of *core obligation* van het recht op een behoorlijke levensstandaard en de volledige progressieve realisatie van het recht. Ik heb hierover met betrekking tot het recht op toereikende voeding een aantal opmerkingen gevonden van verschillende auteurs. Kong stelt dat vrijwaring tegen honger de eerste stap is richting de volledige realisatie van het recht op toereikende voeding.[70] Ook volgens Niada mag men de *core obligation* van vrijwaring tegen honger niet splitsen van het recht op toereikende voeding, maar moet men dit eerder zien als de eerste stap in de richting van de progressieve realisatie.[71] Buckingham stelt dat het recht op toereikende voeding tenminste, in z'n meest basis vorm, het fundamentele recht is van iedereen om gevrijwaard te zijn tegen honger.[72] Craven stelt dat vrijwaring tegen honger de essentiële minimum-inhoud van het recht op toereikende voeding is, die op prioritaire wijze moet worden vervuld door de staat.[73]

Indien men deze beide verplichtingen apart zou gaan beoordelen, dan zou het gevaar ontstaan dat de staat enkel korte termijn oplossingen zou voorzien om de bevolking tegen honger te vrijwaren. Deze oplossingen zouden echter op lange termijn niet helpen om het recht op toereikende voeding op een progressieve wijze te verwezenlijken. Samenvattend kunnen we stellen dat de *core obligation* een basisverplichting is die op prioritaire wijze door de staat moet worden verwezenlijkt, met het oog op de progressieve realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard.

4.1.4.2 Non-discriminatie

Een tweede belangrijke uitzondering op het beginsel van de progressiviteit is de verplichting van staten om onmiddellijk alle discriminatie te elimineren met betrekking tot de rechten gegarandeerd in het Verdrag. Deze uitzondering bestaat volgens Baehr omdat de eliminatie van *de jure*

68 A. EIDE, “Adequate Standard of Living” in D. MOECKLI, D. HARRIS, S. SHAH en S. SIVAKUMARAN (eds.), *International human rights law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, (233) 253.

69 L. NIADA, “Hunger and International Law: The Far-reaching Scope of the Human Right to Food”, *Connecticut Journal of Int'l Law* 2005-2006, (131) 156.

70 K. KONG, “The Right to Food for all: a right-based approach to hunger and social inequality”, *Suffolk Transnational Law Review* 2009, (525) 536-537.

71 L. NIADA, “Hunger and international law: the far-reaching scope of the human right to food”, *Connecticut Journal of Int'l Law* 2006-2007, (131) 151.

72 D. BUCKINGHAM, “Recipe for change: towards an integrated approach to food under international law”, *Pace Int'L L. Rev.* 1994, (285) 293.

73 M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights,* Oxford, Clarendon Press, 1995, 307.

discriminatie meestal geen grote financiële investeringen van staatswege vereist. Enkel een wijziging van de wet is vereist. Indien er wel grote financiële investeringen van staatswege vereist zijn en deze investeringen voor de staat niet haalbaar zijn, dan zal de wegwerking van discriminatie volgens het principe van de progressieve realisatie moeten gebeuren.[74] Indien de staat er niet in slaagt een discriminerende behandeling te elimineren wegens een gebrek aan financiële middelen, zal er ook hier moeten aangetoond worden dat elke mogelijke inspanning geleverd werd om alle beschikbare middelen van de staat te gebruiken met als prioritair doel de discriminatie uit te roeien. [75] In het geval de staat dit bewijs niet kan leveren, zal er sprake zijn van een schending van de verdragsverplichtingen. Deze non-discriminatie verplichting wordt verder in Hoofdstuk 4 (onder 4.3) toegelicht.

4.1.4.3 Het ondernemen van stappen voor de progressieve realisatie

Tenslotte beschouwt het CESCR dat hoewel de volledige verwezenlijking van het recht via een progressieve realisatie gebeurt, het nemen van stappen binnen een redelijke periode om dat doel te bereiken zelf ook een onmiddellijke verplichting is. Deze stappen moeten zo doeltreffend mogelijk zijn om de realisatie van het recht te verwezenlijken.[76] Er is dus vanaf het ogenblik van de ratificatie van het EcoSoC-Verdrag een plicht voor de staat om stappen te nemen in de richting van de volledige realisatie.[77]

4.2 Aard van de verplichtingen

De Noorse mensenrechten expert Asbjørn Eide heeft in 1983 een onderscheid gemaakt tussen de verschillende verplichtingen van een staat op het vlak van economische, sociale en culturele rechten. Dit onderscheid werd door Eide gemaakt op verzoek van de Subcommissie voor de Preventie van Discriminatie en Bescherming van Minderheden.[78] Het CESCR heeft in verschillende *General Comments* deze typologie van verplichtingen bevestigd.[79] De soorten verplichtingen vindt

[74] P. BAEHR, *Human Rights: Universality in Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, 181-182.
[75] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 13.
[76] General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 1.
[77] M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 115.
[78] P. BAEHR, *Human Rights: Universality in Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, 33.
[79] A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living Including the Right to Food" in A. EIDE, C. KRAUSE en A. ROSAS (eds.), *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook*, Den Haag, Kluwer Law International, 2001, (133) 142.

men dus niet in de tekst het EcoSoC-Verdrag zelf, maar in de *General Comments,* die de meest gezaghebbende bron van interpretatie zijn van de rechten erkend in het EcoSoC-Verdrag.[80] De verschillende soorten verplichtingen worden ook uiteengezet in de *General Comments* die essentieel zijn voor het bepalen van de inhoud van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Zo wordt er in *General Comment No. 12* over het recht op toereikende voeding[81] en in *General Comment No. 15* over het recht op water[82] een duidelijke onderverdeling gemaakt tussen drie verplichtingen.[83]

4.2.1 Verplichting tot respect

Ten eerste is er de verplichting tot respect van de vrijheid van het individu om zelf de nodige actie te nemen en de nodige middelen te gebruiken met als doel de verwezenlijking van het recht op een behoorlijke levensstandaard. De staat mag in dit opzicht het individu niet verhinderen om met behulp van z'n eigen inspanningen en middelen het recht op een behoorlijke levensstandaard te realiseren. Dit is eigenlijk grotendeels een (negatieve) verplichting tot onthouding. Aangezien er voor deze plicht tot respect vaak geen middelen vereist zijn (de staat moet enkel iets “niet doen”), moet deze plicht volgens Künneman onmiddellijk vervuld worden indien mogelijk. [84] De verplichting tot respect kan daarnaast nog andere vormen aannemen. De verplichting kan bijvoorbeeld inhouden dat een staat een bepaalde wetgeving moet aannemen of wijzigen om het handelen van de staat (en agenten van de staat) te reguleren.

Voorbeelden

De staat zich moet onthouden van de vernieling en beschadiging van landbouwvelden. (Israël)[85]

De staat mag sociale huisvesting niet enkel reserveren voor werknemers uit de publieke sector. Op

---

80 S. WAY, “The role of the UN human rights bodies in promoting and protecting the right to food” in W.B EIDE en U. KRACHT (eds.), *Food and Human Rights in Development,* Intersentia Press, 2005, (205) 216.

81 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 15.

82 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 20.

83 Deze verplichtingen worden ook uiteengezet in richtlijn 6 van de *Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights.* Zie V. DANKWA, C. FLINTERMAN en S. LECKIE, “Commentary on the Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights”, *HRQ* 1998, (705) 712.

84 R. KÜNNEMANN, “The right to adequate food: violations related to its minimum core content” in A. CHAPMAN en S. RUSSELL (eds.), *Core obligations: building a framework for economic, social and cultural rights*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (163) 172.

85 *Concluding observation* van het CESCR (23 mei 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.90 (2003).

die manier worden achtergestelde en gemarginaliseerde individuen benadeeld. (Benin)[86]

De voorwaarden voor een toegestane gedwongen uithuiszetting door de staat uitgevoerd, moeten in een wet gespecificeerd worden. (Polen)[87]

4.2.2 Verplichting tot bescherming

Ten tweede is er de verplichting tot bescherming, tegen derde partijen, van de vrijheid van het individu tot het nemen van de nodige actie en het gebruik van de nodige middelen. Het verschil met de verplichting tot 'respect' is dat de bescherming gericht is tegen handelingen van derden, niet tegen het handelen (of niet handelen) van de staat zelf.[88] De verantwoordelijkheid van de staat strekt zich volgens Craven dus niet enkel uit tot agenten van de staat, maar ook tot derden waarover de staat controle heeft of zou moeten hebben.[89]

Voorbeelden

De staat moet maatregelen nemen om een einde te maken aan de situatie waarin burgers, wiens eigendom op illegale wijze bezet is door vluchtelingen en intern ontheemde personen, niet meer in hun eigen huis kunnen wonen. (Azerbeidzjan)[90]

De staat moet de inheemse bevolking beschermen tegen bezetting van hun traditionele gronden door mijnbouw- en oliebedrijven, die dit zonder toestemming van de staat doen. (Colombia) [91]

4.2.3 Verplichting tot vervulling

Ten derde heeft de staat een verplichting tot vervulling van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Hier treedt de staat op als verschaffer van basisbehoeften. Hoewel voor het vervullen van het recht op een behoorlijke levensstandaard interventie vanwege de staat vereist is,

---

86 *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/BEN/CO/2 (2008).

87 *Concluding observation* van het CESCR (20 november 2009), *UN Doc.* E/C.12/POL/CO/5 (2009).

88 A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living Including the Right to Food" in A. EIDE, C. KRAUSE en A. ROSAS, *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook*, Den Haag, Kluwer Law International, 2001, (133) 143.

89 Zie M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 113.

90 *Concluding observation* van het CESCR (18 november 2004), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.104 (2004).

91 *Concluding observation* van het CESCR (30 november 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.74 (2001).

moeten volgens Craven de vrijheid en waardigheid van het individu bewaard worden.[92] Binnen deze verplichting kan een onderscheid gemaakt worden tussen het 'faciliteren' en het 'voorzien' door de staat.[93]

4.2.3.1 Faciliteren

Met het faciliteren wordt bedoeld dat de staat vooral de personen die dicht bij de armoedegrens leven helpt om beter gebruik te maken van de middelen die zij hebben. Het gaat eigenlijk om het helpen van mensen die wel toegang hebben tot voedsel en kledij en dergelijke meer, maar wiens toegang nog versterkt moet worden.[94] Dit komt in verschillende vormen voor. Het kan gaan om materiële hulp (zoals een goedkoop krediet verschaffen), maar ook om betere scholing en opleiding voor de bevolking, en het creëren van gelijke mogelijkheden voor iedereen.

Voorbeelden

De staat moet redelijke toegang tot huisvestingskrediet voor lage inkomens groepen voorzien. (Senegal)[95]

De staat moet een zo groot mogelijk budget spenderen aan de financiële en technische hulp voor kleine en medium producenten van voedsel. (Paraguay)[96]

4.2.3.2 Voorzien

De verplichting tot voorzien heeft betrekking op de situatie waarin een individu of een groep er niet in slaagt om, wegens redenen buiten hun wil om, te genieten van hun recht op een behoorlijke levensstandaard met de middelen die zij hebben. In dit geval moet de staat het recht op een behoorlijke levensstandaard rechtstreeks vervullen. Het faciliteren is voor deze categorie personen dus niet voldoende. Redenen die buiten de wil van een individu die ervoor zorgen dat hij het recht

92 M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 111.

93 A. EIDE, “The Right to an Adequate Standard of Living Including the Right to Food” in A. EIDE, C. KRAUSE en A. ROSAS, *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook*, Den Haag, Kluwer Law International, 2001, (133) 142.

94 R. KÜNNEMANN, “The right to adequate food: violations related to its minimum core content” in A. CHAPMAN en S. RUSSELL (eds.), *Core obligations: building a framework for economic, social and cultural rights*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (163) 173.

95 *Concluding observation* van het CESCR (24 september 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.62 (2001).

96 *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/PYR/CO/3 (2008).

op een behoorlijke levensstandaard niet kan realiseren, zijn talkrijk. Kong stelt dat het enerzijds kan gaan om redenen die een impact hebben op een groot aantal mensen zoals droogte, vloed, een gewapend conflict en economische crisis. Anderzijds kan het ook gaan om redenen die enkel het individu beïnvloeden zoals werkloosheid, ouderdom en een handicap.[97]

Voorbeelden

De staat moet inspanningen leveren om de slachtoffers van de aardbeving opnieuw te huisvesten. (Marokko)[98]

De staat moet veilig drinkbaar water voorzien voor gevangenen en personen in hechtenis, in het bijzonder voor vrouwen. (Yemen)[99]

De staat moet het gebrek aan toegang tot toereikende voeding van de dienstplichtigen in de gewapende troepen tegengaan. (Russische Federatie)[100]

4.3 Gelijkheid en non-discriminatie

Het CESCR stelt in zijn *General Comment No. 20* dat de beginselen van non-discriminatie en gelijkheid erkend worden doorheen het EcoSoC-Verdrag.[101] Deze beginselen zijn essentieel voor de uitoefening en het genot van alle economische, sociale en culturele rechten, dus ook voor het recht op een behoorlijke levensstandaard.[102]

4.3.1 Gelijkheidsbeginsel

Het gelijkheidsbeginsel is volgens het CESCR niet uitdrukkelijk terug te vinden in het EcoSoC-Verdrag, maar het kan er wel uit afgeleid worden.[103] Zo bepaalt de tekst van artikel 11(1) EcoSoC-

97 K. KONG, "The Right to Food for all: a right-based approach to hunger and social inequality", *Suffolk Transnational Law Review* 2009, (525) 540.

98 *Concluding observation* van het CESCR (4 september 2006), *UN Doc.* E/C.12/MAR/CO/3 (2006).

99 *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.92 (2003).

100 *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.94 (2003).

101 General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 3.

102 General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 2.

103 General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 3; P. BAEHR, *Human Rights: Universality in Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, 158.

Verdrag dat de staten *"het recht erkennen* ***van een ieder*** *op een behoorlijke levensstandaard voor zichzelf en zijn gezin".* De bewoording "*voor zichzelf en zijn gezin*" zou kunnen de indruk geven dat het recht niet van toepassing is op individuen of op een gezin waarvan de moeder aan het hoofd staat. De *General Comments* van het recht op toereikende voeding, toereikende huisvesting en toereikend water bepalen echter dat deze rechten van toepassing zijn op iedereen, ongeacht de samenstelling van het gezin.[104]

Om een gelijkwaardig genot van het recht op een behoorlijke levensstandaard voor iedereen te realiseren, is er enerzijds vereist dat personen die zich in een gelijke situatie bevinden, op een zelfde manier behandeld worden. Discriminatie van een bepaalde groep doet daarbij afbreuk aan de realisatie van het recht voor iedereen.[105] Daarom heeft de staat een verplichting tot non-discriminatie (zie 4.3.2). Anderzijds zullen personen die zich in een ongelijke situatie bevinden, een verschillende behandeling nodig hebben om tot een gelijkwaardig genot van het recht op een behoorlijke levensstandaard te komen.[106] Sommige kwetsbare groepen hebben immers speciale maatregelen nodig om hen feitelijk in dezelfde positie te plaatsen als de rest van de samenleving (zie 4.3.6). Gelijkheid houdt dus meer in dan louter een gelijke behandeling voor iedereen.

4.3.2 Non-discriminatie beginsel

Het non-discriminatie beginsel wordt uitdrukkelijk bepaald in artikel 2(2) van het EcoSoC-Verdrag:

> *"2. De Staten die partij zijn bij dit Verdrag verbinden zich te waarborgen dat de in dit Verdrag opgesomde rechten zullen worden uitgeoefend* ***zonder discriminatie*** *van welke aard ook, wat betreft ras, huidskleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale of maatschappelijke afkomst, eigendom, geboorte of andere status."*

De verplichting tot non-discriminatie uit artikel 2(2) EcoSoC-Verdrag houdt in dat de staat verplicht is om alle vormen van discriminatie te elimineren, al dan niet door de staat zelf veroorzaakt.[107] Deze

---

[104] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 1; General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 6; General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 16.

[105] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 1.

[106] K. KONG, "The Right to Food for all: a right-based approach to hunger and social inequality", *Suffolk Transnational Law Review* 2009, (525) 543.

[107] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 7.

discriminatie is strikt verboden indien ze als doel of effect heeft om het gelijkwaardige genot of de gelijkwaardige uitoefening van het recht teniet te doen.[108]

Discriminatie door de staat veroorzaakt kan het gevolg zijn van een handelen van de staat. De staat moet zich dus onthouden van het nemen van discriminatoire maatregelen. Discriminatie door de staat veroorzaakt kan ook het gevolg zijn van een niet handelen van de staat, zoals het niet nemen van speciale maatregelen in geval van *de facto* discriminatie (zie verder onder 4.3.4). De staat zal dan concrete en doelgerichte maatregelen moeten nemen met als doel te verzekeren dat de discriminatie van een individu of groep bij het genot van het recht op een behoorlijke levensstandaard geëlimineerd wordt. Een aantal voorbeelden van dergelijke maatregelen zijn de aanname van wetgeving en beleidsplannen, het voorzien van rechtsmiddelen en toezicht op de vervulling van artikel 2 (2) EcoSoC-Verdrag.[109]

Discriminatie die niet door de staat veroorzaakt is kan voorkomen in families, op de werkplaats en in andere sectoren van de samenleving. De eigenaar van een huis kan bijvoorbeeld weigeren zijn huis te verhuren aan personen met een handicap. In dergelijk geval bestaat er *de facto* discriminatie, buiten de wil van de staat om. Ook deze vorm van discriminatie moet de staat aanpakken door het nemen van maatregelen die ervoor zorgen dat er niet gediscrimineerd wordt in de privé-sfeer. [110]

4.3.3. Verboden gronden tot discriminatie

Discriminatie kan (direct of indirect) gebaseerd zijn op ras, huidskleur, geslacht, taal, religie, politieke of andere mening, nationale of sociale oorsprong, eigendom, geboorte of andere status. De verboden gronden tot discriminatie zijn niet exhaustief opgesomd. Dat volgt uit de bewoording *"andere status"* van artikel 2(2) EcoSoC-Verdrag. Er kunnen dus nog andere gronden tot discriminatie worden geïncorporeerd in deze categorie.[111] De redenering achter deze ruime bewoording is dat discriminatie een flexibel begrip is, dat evolueert na verloop van tijd en varieert naar gelang de context. Men moet dus de optie open laten om alle vormen van discriminatie te kunnen vatten met deze bewoording. Het CESCR heeft in de *General Comment No. 20* een

---

[108] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.*E/C.12/1999/5 (1999), 18.

[109] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 36.

[110] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 11.

[111] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 15.

opsomming gegeven van gronden die hieronder kunnen vallen. Het gaat hier om discriminatie op basis van een handicap, leeftijd, nationaliteit, burgerlijke staat, seksuele geaardheid, gezondheidstoestand, woonplaats, economische en sociale situatie.[112]

4.3.4 De jure en de facto discriminatie

De *General Comment No. 20* bepaalt dat de staat zowel *de jure* (formele) als *de facto* (inhoudelijke) discriminatie moet elimineren. Er is sprake van *de jure* discriminatie indien de teksten van de grondwet, wetten en beleidsdocumenten van een staat bepaalde personen discrimineren op basis van één van de verboden gronden tot discriminatie.[113] Bij *de facto* discriminatie wordt het werkelijke genot van het recht op een behoorlijke levensstandaard van een persoon beïnvloed, zelfs zonder de aanwezigheid van *de jure* discriminatie. Deze persoon zal meestal lid zijn van een groep die geviseerd wordt door één van de verboden gronden tot discriminatie.[114] Dit zal bijvoorbeeld het geval zijn wanneer de watervoorzieningen in een grootstad gelegen zijn in het centrum, waardoor de arme bevolking die in verdergelegen krottenwijken wonen, dagelijks uren moeten spenderen om toegang tot water te hebben. De staat zal, om deze *de facto* discriminatie te elimineren, extra aandacht moeten besteden aan deze kwetsbare groepen of individuen.[115]

4.3.5 Directe en indirecte discriminatie

De staat moet ook directe en indirecte discriminatie aanpakken. Van directe discriminatie is er sprake indien een individu minder gunstig wordt behandeld dan een ander individu in een gelijkaardige situatie en indien deze ongunstige behandeling gebaseerd is op één van de verboden gronden tot discriminatie.[116] Bij indirecte discriminatie gaat het over een beleid, wetten of praktijken die op het eerste zicht neutraal lijken, maar toch een disproportionele invloed hebben op het genot van het recht op een behoorlijke levensstandaard voor een bepaalde groep personen, die geviseerd worden door één van de verboden gronden tot discriminatie. Indien de staat neutrale maatregelen heeft genomen, en erna blijkt dat deze maatregelen *de facto* toch een negatief effect hebben op een

[112] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 27.

[113] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 8(a).

[114] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 8(b).

[115] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 9.

[116] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 10(a).

bepaalde groep in de samenleving, dan zullen deze dus ook als discriminatoir worden aanzien.[117]

4.3.6 Toegelaten verschillende behandeling

Het CESCR heeft ondertussen in zijn *General Comments* de nood erkend om voor bepaalde kwetsbare personen een speciale behandeling te voorzien.[118] Kong stelt dat op die manier zowel in rechte als in feite gelijkheid kan worden gecreëerd.[119] Een obstakel hierbij is dat deze extra aandacht in de vorm van speciale maatregelen ook een verschillende behandeling vormt. Discrimineren kan volgens Baehr immers niet alleen bestaan uit het stellen van een discriminatoire handeling tegenover een bepaalde groep, het kan ook gaan om een onredelijke voorkeursbehandeling van een andere groep.[120] Door deze bevoordeling wordt de niet-bevoordeelde groep op een onrechtstreekse wijze ook gediscrimineerd. Daarom stelt de *General Comment No. 20* dat zulke positieve maatregelen enkel legitiem zijn indien ze redelijk, objectief en proportioneel zijn om de discriminatie aan te pakken. Een voorbeeld van een toegelaten verschillende behandeling onder het recht op een behoorlijke levensstandaard is de voorziening van een lift in sociale woningen voor gehandicapte personen. Indien men iedereen gelijk behandelt door in elke sociale woning een trap te plaatsen, zou dit *de facto* nadelig zijn voor personen in een rolstoel.

Dergelijke behandeling kan als enig doel het verbeteren van de welvaart in de samenleving hebben.[121] Van zodra *de facto* gelijkheid op duurzame wijze is bereikt, moet ook de positieve actie vanwege de staat ophouden.[122]

4.4 Keuze van middelen

[117] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 10(b).

[118] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 13; General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 28; General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 14-16.

[119] Zie K. KONG, "The Right to Food for all: a right-based approach to hunger and social inequality", *Suffolk Transnational Law Review* 2009, (525) 552.

[120] P. BAEHR, *Human Rights: Universality in Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, 163.

[121] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 13.

[122] General Comment No. 20 on Non-discrimination in economic, social and cultural rights van het CESCR (2 juli 2009), UN Doc. E/C.12/GC/20 (2009), 9.

4.4.1 Discretionaire bevoegdheid van de staat

De staten hebben, om de volledige realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard te bereiken, een discretionaire bevoegdheid voor de keuze van gebruikte methoden. Er is keuze tussen legislatieve, sociale, administratieve, judiciële en andere methoden.[123]

Een voorbeeld van een mogelijke methode is de incorporatie van het EcoSoC-Verdrag in de nationale rechtsorde. Dit is het geval in de Portugese grondwet, waarin artikel 8(2) bepaalt dat het Verdrag directe werking heeft binnen de nationale Portugese rechtsorde. Maar zoals reeds vermeld is er geen verplichting om dergelijke methode aan te nemen op basis van artikel 2(1) EcoSo-Verdrag. Dit werd volgens Alston en Quinn zelfs niet voorgesteld tijdens de voorbereidende werken van het Verdrag.[124] De opstellers meenden dat de kwestie van incorporatie moest overgelaten worden aan de nationale wetgever.[125] In zijn *General Comment No. 15* stelt het CESCR wel dat deze incorporatie van het EcoSoC-Verdrag aangemoedigd moet worden.[126] Nog een voorbeeld van een mogelijke methode is het voorzien van rechtsmiddelen om een schending van het Verdrag te kunnen aanvechten. Zo worden in vele Westerse grondwetteksten (Zwitserland, Portugal, Griekenland, Zweden, Spanje, Nederland etc.) economische, sociale en culturele rechten erkend. Stark stelt echter dat niet alle grondwettelijk erkende rechten kunnen worden ingeroepen voor de rechter.[127] Dergelijke rechtsmiddelen werden volgens Alston en Quinn tijdens de voorbereidende werken niet beschouwd als 'onmisbaar' voor het vervullen van de verplichting in artikel 2(1) EcoSoC-Verdrag. De invoering hangt dus opnieuw af van de keuze van de nationale wetgever.[128]

4.4.2 Beperkingen van de discretionaire bevoegdheid

Ten eerste bepaalt artikel 11(2) EcoSoC-Verdrag de stappen die de staat moet nemen voor de implementatie van de *core obligation* van het recht op toereikende voeding. Op die manier wordt er

[123] General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 7.
[124] P. ALSTON en G. QUINN, “The Nature and Scope of States Parties' Obligations under the ICESCR”, *Human Rights Quarterly* 1987, (156) 165.
[125] 12, Annotations on the text of the draft International Covenants on Human Rights van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (1 juli 1955), *UN Doc.* A/2929 (1955).
[126] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 57.
[127] C. STARK, "Europe's Fundamental Rights in Their Newest Garb”, *Hum. Rts. LJ* 1982, (103) 114-115.
[128] P. ALSTON en G. QUINN, “The Nature and Scope of States Parties' Obligations under the ICESCR”, *Human Rights Quarterly* 1987, (156) 170-171.

enigszins indicatie gegeven over de middelen waarmee de staat het recht op een behoorlijke levensstandaard moet verwezenlijken.[129]

Ten tweede is er de voorkeur voor legislatieve maatregelen. Het EcoSoC-Verdrag stelt niet expliciet dat de staten verplicht zijn om legislatieve maatregelen te nemen, in tegenstelling tot het BUPO Verdrag.[130] In het artikel 2(1) EcoSoC-Verdrag staat immers dat de Verdragspartij " *met alle passende middelen, inzonderheid de invoering van wettelijke maatregelen* " zijn verplichting moet naleven. De opstellers beoogden met deze vermelding van 'wettelijke maatregelen' wel de nadruk te leggen op het belang ervan.[131] Het CESCR stelt ook in zijn *General Comment No. 3* dat in vele gevallen de wijziging of invoering van een nieuwe wetgeving vereist zal zijn.[132] Zo zal een wetswijziging vereist zijn in het geval de bestaande wetgeving een schending inhoudt van de verplichtingen onder het Verdrag.[133] Het CESCR stelt wel dat de loutere aanname van wetgeving in vele gevallen niet voldoende is.[134] De opstellers waren ook van deze mening.[135] Craven stelt dat er vaak bovenop wetgeving ook nood is aan financiële middelen ter verwezenlijking van een recht of van procedures ter afdwinging van een recht. Het is bijvoorbeeld niet voldoende dat de staat in een wet bepaalt dat ieder individu recht heeft op een huisvesting, zonder verdere maatregelen te nemen om dit in praktijk te realiseren, zoals het bouwen van sociale woningen.[136]

Ten derde moet de staat genomen maatregelen kunnen verantwoorden ten opzichte van het CESCR. De uiteindelijke beoordeling van de geschiktheid van deze maatregelen is immers voor het CESCR in zijn *concluding observations*.[137] *General Comment No. 3* bepaalt de wijze waarop het nemen van maatregelen kan verantwoord worden. Ten eerste moet het nemen van dergelijke maatregelen op een voorzichtige wijze zijn overwogen door de staat. Vervolgens moeten de maatregelen

---

129 M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 116.

130 Artikel 2, BUPO Verdrag.

131 41 en 53, Annotations on the text of the draft International Covenants on Human Rights van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (17 december 1962), *UN Doc*. A/5365 (1962).

132 General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 3.

133 P. ALSTON en G. QUINN, "The Nature and Scope of States Parties' Obligations under the ICESCR" in *Human Rights Quarterly* 1987, 167.

134 General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 4.

135 11, 232e Bijeenkomst van de voormalige United Nations Commission on Human Rights (Human Rights Council) , *UN Doc.* E/CN.4/SR.232 (1951).

136 M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 126.

137 General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 4; L. NIADA,"Hunger and International Law: The Far-reaching Scope of the Human Right to Food", *Connecticut Journal of Int'l Law* 2005-06, (131) 157.

gerechtvaardigd zijn door een toename van het niveau van verwezenlijking van alle rechten uit het EcoSoC-Verdrag. Ten slotte moeten alle beschikbare middelen hiervoor volledig uitgeput zijn.[138] Een voorbeeld van zo'n gerechtvaardigde maatregel is de uithuiszetting van een groep mensen uit een verkrotte wijk, om op diezelfde grond voor hen sociale woningen te bouwen. [139]

4.5 Nationale Implementatie

De implementatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard is noodzakelijk om individuen het genot van het recht te geven. Elke staat heeft daarvoor een ruime discretionaire bevoegdheid, vandaar dat volgens Künneman de gebruikte middelen verschillen van staat tot staat.[140] Dit hebben we reeds besproken in Hoofdstuk 4 (onder 4.4). Er zijn echter een aantal stappen die het CESCR als noodzakelijk beschouwt voor de implementatie van de onderdelen van het recht op een behoorlijke levensstandaard, namelijk het recht op toereikende voeding, toereikende huisvesting en toereikend water.[141] Otto Hospes beschouwt de uitvoering van deze stappen als een resultaatsverbintenis.[142]

4.5.1 Toezicht op de realisatie van het recht (*Monitoring*)

Een belangrijke plicht van de staat bestaat erin om op geregelde tijdstippen de huidige situatie in de staat te schetsen met betrekking tot de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Door dergelijke beoordeling worden personen waarvan het recht op een behoorlijke levensstandaard (nog) niet vervuld is en de oorzaken van dit gebrek geïdentificeerd.[143] Op die manier zal er dus gedetailleerde info beschikbaar zijn over de groepen binnen de samenleving die kwetsbaar en achtergesteld zijn.[144] De staat moet hiervoor een nationaal mechanisme creëren, dat de vooruitgang bij de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard vaststelt.[145] Eide stelt dat deze

[138] General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 9.

[139] P. BAEHR, *Human Rights: Universality in Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, 131-132.

[140] R. KÜNNEMANN, “The right to adequate food: violations related to its minimum core content” in A. CHAPMAN en S. RUSSELL (eds.), *Core obligations: building a framework for economic, social and cultural rights*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (163) 174.

[141] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 21; General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 45; General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 12.

[142] Zie O. HOSPES, “Overcoming barriers to the implementation of the right to food”, *EFFL* 2004, (246) 249.

[143] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 52.

[144] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 13.

[145] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 31.

regelmatige beoordelingen het mogelijk maken de situatie te verhelpen door de meest geschikte maatregelen te nemen.[146] Op internationaal niveau heeft het CESCR een toezichtfunctie. Het CESCR onderzoekt de rapporten door de staat opgesteld, beoordeelt de situatie in het land en geeft aanbevelingen voor de toekomst. Er is geen echte sanctie gesteld op dit toezicht, maar het CESCR heeft op deze manier wel een *naming en shaming*-rol. Ook NGO's spelen hierin een rol met hun *shadow reports*.[147]

4.5.2 Nationale strategie

Na het vaststellen van de situatie in de staat, zal de staat een *national implementation strategy* of *plan of action* moeten ontwikkelen. In deze strategie moeten te bereiken objectieven opgesomd staan, alsook de maatregelen die noodzakelijk worden geacht om het recht op een behoorlijke levensstandaard op een progressieve wijze te realiseren.[148] Er moet een tijdsschema voorzien zijn voor de verwezenlijking van deze maatregelen.[149] Het CESCR stelt voor om in dit opzicht een kaderwet aan te nemen waarin de te bereiken doelen en het tijdsschema worden bepaald. [150] Künneman stelt dat de staat onder andere nationale wetgeving zal moeten aannemen voor de verschillende groepen en situaties in zijn samenleving. [151]

De formulering van deze nationale strategie moet in overeenstemming zijn met een aantal basisbeginselen zoals het beginsel van aansprakelijkheid, transparantie, decentralisatie, wetgevende bevoegdheid en rechterlijke onafhankelijkheid.[152] Het CESCR legt de nadruk op de vereiste dat de aanname van de strategie in overleg en met participatie met alle getroffenen moet gebeuren.[153] Deze personen moeten ook volledige toegang krijgen tot informatie over water, huisvesting en voedsel.[154]

[146] Zie A. EIDE, “The Right to an Adequate Standard of Living Including the Right to Food” in A. EIDE, C. KRAUSE en A. ROSAS, *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook*, Den Haag, Kluwer Law International, 2001, (133) 141.

[147] Zie L. NIADA, “Hunger and International Law: The Far-reaching Scope of the Human Right to Food” in *Connecticut Journal of Int'l Law* 2005-2006, (131) 196.

[148] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 12.

[149] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 24.

[150] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 29.

[151] R. KÜNNEMANN, “The right to adequate food: violations related to its minimum core content” in A. CHAPMAN en S. RUSSELL (eds.), *Core obligations: building a framework for economic, social and cultural rights*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (163) 172.

[152] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 23.

[153] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 12.

[154] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11

De formulering moet gebeuren door een representatief orgaan dat gebruik maakt van alle beschikbare nationale expertise over onder meer voeding, huisvesting, water. Nadruk moet gelegd worden op het voorkomen van discriminatie.[155]

4.5.3 Indicatoren en *benchmarks*

De nationale strategie moet indicatoren en *benchmarks* bevatten om de vooruitgang van de strategie te kunnen volgen.[156] De staat moet controleerbare ijkpunten of indicatoren opstellen voor internationaal en nationaal toezicht (*monitoring*) op de uitvoering van de verplichtingen van de staat.[157] De indicatoren moeten de verschillende onderdelen van het recht op water, huisvesting en voedsel adresseren (zoals kwaliteit, veiligheid, betaalbaarheid etc.).[158] Op basis van adequate indicatoren kunnen de meest geschikte maatregelen genomen worden om de gebreken te verhelpen. Het is dus van groot belang om de geschikte indicatoren te kunnen identificeren.[159] *Benchmarks* zijn doelen (op korte, middellange of lange termijn) die men stelt in relatie tot elke indicator om zo stap voor stap tot de volledige realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard te komen.[160]

(2002), 48.

155 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 26.

156 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 47.

157 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 29.

158 Zie A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living Including the Right to Food" in A. EIDE, C. KRAUSE en A. ROSAS, *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook*, Den Haag, Kluwer Law International, 2001, (133) 141.

159 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 53.

160 A. OSHAUG, "Monitoring the human right to adequate food at country level: challenges and needed actions" in W.B EIDE and U. KRACHT (eds.), *Food and Human Rights in Development,* Antwerpen, Intersentia Press, 2005, (425) 429.

4.6 Remedies

De *General Comments* over het recht op toereikende voeding, toereikende huisvesting en toereikend water hebben een inhoudelijke basis gecreëerd voor de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Opdat het recht in praktijk uitwerking zou krijgen voor iedereen, stelt Ziganshina dat het recht moet beschermd worden door juridisch afdwingbare instrumenten op nationaal en internationaal niveau.[161] Het CESCR bepaalt daarom in zijn *General Comments* dat een individu of een groep die het slachtoffer is van een schending van een recht erkend in het EcoSoC-Verdrag, toegang moet hebben tot een effectief rechtsmiddel of andere methoden om tegen de schending op te komen, zowel op nationaal als op internationaal niveau.[162] Dergelijk rechtsmiddel heeft volgens Courtis twee functies. Enerzijds creëert het voor een slachtoffer van een schending de mogelijkheid om hiervoor gecompenseerd te worden. Anderzijds wordt de aansprakelijkheid van de staat versterkt. Deze aansprakelijkheid van de staat kan ervoor zorgen dat de staat zijn beleid verandert, waardoor er in de toekomst minder schendingen van het recht op een behoorlijke levensstandaard voorkomen.[163]

4.6.1 Nationaal niveau

Volgens het principe van de subsidiariteit moet men eerst de nationale rechtsmiddelen uitputten vooraleer over te gaan tot het gebruik van internationale procedures. De internationale procedures zijn slechts ontwikkeld om de nationale procedures effectief te maken.[164] Helaas zijn er vandaag geen internationale procedures die deze nationale procedures effectief kunnen maken. Ik kom hierop verder terug onder 4.6.2.

De mogelijkheid om een recht in te roepen voor een nationale rechtbank is volgens Niada de meest betrouwbare manier om het recht af te dwingen, omdat het een onmiddellijke remedie geeft voor rechtstreeks geraakte individuen.[165] Om het recht op een behoorlijke levensstandaard te kunnen

[161] D. ZIGANSHINA, "Rethinking the concept of the Human right to Water", *Santa Clara Journal of International Law* 2008, (113) 116.

[162] General Comment No. 9 on the domestic application of the Covenant van het CESCR (3 december 1998), *UN Doc.* E/C.12/1998/24 (1998), 4; General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 32; General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 55.

[163] C. COURTIS, "The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies", *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 2007, (317) 320.

[164] General Comment No. 9 on the domestic application of the Covenant van het CESCR (3 december 1998), *UN Doc.* E/C.12/1998/24 (1998), 4.

[165] Zie L. NIADA, "Hunger and International Law: The Far-reaching Scope of the Human Right to Food", *Connecticut Journal of Int'l Law* 2005-2006, (131) 194.

inroepen voor de nationale rechter, is echter vereist dat men het recht opneemt in de nationale rechtsorde.[166] Dit kan op verschillende wijzen worden ingevuld door de staat, die een grote discretionaire bevoegdheid heeft om te kiezen voor een geschikt middel tot afdwinging van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Deze discretionaire bevoegdheid heb ik reeds besproken onder 4.4.1.

1) Men kan de bestaande wetgeving aanpassen om zo de rechten uit het Verdrag te garanderen. Volgens de *FAO* zijn er tegenwoordig ten minste 20 staten waarvan de grondwet een norm bevat die verwijst naar het recht op voedsel. [167]

2) Men kan ook voorrang geven aan internationale mensenrechten verdragen boven de nationale wetgeving. Dit is de zogenaamde 'directe werking', waardoor een bepaling uit het EcoSoc-Verdrag rechtstreeks kan ingeroepen worden voor een nationale rechtbank. [168] Het Verdrag verplicht de staten niet om het Verdrag directe werking te geven binnen de nationale rechtsorde, maar deze aanpak wordt wel als het meest wenselijk gezien in de *General Comments*.[169] Courtis stelt dat directe werking geven aan de rechten in het EcoSoC-Verdrag niet alle problemen oplost, aangezien nationale rechtbanken soms weinig of geen kennis hebben over internationaal recht. Er is ook vaak een gebrek aan consistente rechtspraak waarop men kan terugvallen.[170]

3) Men kan ook op indirecte wijze het recht op een behoorlijke levensstandaard inroepen voor de nationale rechtbank. Op indirecte wijze inroepen betekent dat men zich voor de nationale rechtbank beroept op een ander recht dat tezelfdertijd als het recht op een behoorlijke levensstandaard geschonden wordt. De verwezenlijking van het recht op een behoorlijke levensstandaard hangt nauw samen met de verwezenlijking van andere rechten uit het EcoSoC-Verdrag, zoals het recht op gezondheid (artikel 12) en het recht op arbeid (artikel 6). Een schending van het recht op een behoorlijke levensstandaard maakt dus ook in vele gevallen een schending van een ander economisch, sociaal of cultureel recht uit.[171] Dit is het principe van ondeelbaarheid van de rechten

---

[166] General Comment No. 9 on the domestic application of the Covenant van het CESCR (3 december 1998), *UN Doc.* E/C.12/1998/24 (1998), 3.

[167] Overzicht van landen met een nationale grondwet die het recht op toereikende voeding erkent, op de website van de *Food and Agriculture* Organization, http://www.fao.org/Legal/rtf/bkl.htm#map.

[168] General Comment No. 9 on the domestic application of the Covenant van het CESCR (3 december 1998), *UN Doc.* E/C.12/1998/24 (1998), 6.

[169] General Comment No. 9 on the domestic application of the Covenant van het CESCR (3 december 1998), *UN Doc.* E/C.12/1998/24 (1998), 8.

[170] Zie C. COURTIS, "The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies" in *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 2007, 323.

[171] C. COURTIS, "The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies" in *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 2007, 326.

uit het EcoSoC-Verdrag.[172] Soms kan men zich ook beroepen op een schending van burgerlijke en politieke rechten, die tevens een schending uitmaakt van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Men kan zich bijvoorbeeld beroepen op het recht op leven zoals gegarandeerd in artikel 6 BuPo-Verdrag. Dit werd toegepast in de zaak *People's Union For Civil Liberties v. Union of India*. De staat had gefaald om aan voedseldistributie te doen in tijden van hongersnood, terwijl er voorraden graan beschikbaar waren. Er werd door het Grondwettelijk Hof van India geoordeeld dat er een schending was van het recht op leven.[173]

Het CESCR heeft echter bevestigd in één van zijn documenten dat de afdwinging van een recht erkend in het EcoSoC-Verdrag voor een nationale rechtbank niet evident is, aangezien er geen voorbeeld is op internationaal niveau van dergelijk afdwingingsmechanisme. Volgens het CESCR is het hierdoor onwaarschijnlijk dat er een strikte controle zal zijn op nationaal vlak.[174] Een aantal auteurs zijn het er dan ook over eens dat rechten die vervat zijn in het EcoSoC-Verdrag slechts zelden afgedwongen kunnen worden voor een nationale rechtbank. De meeste nationale rechters zijn terughoudend om deze rechten op directe of indirecte wijze toe te passen in procedures.[175] In sommige rechtszaken zijn rechten uit het EcoSoc-Verdrag wél met succes ingeroepen en toegepast door de rechter. Maar het aantal zaken is nog te gering om van een algemene directe inroepbaarheid te kunnen spreken.[176]

4.6.2. Internationaal niveau

Op internationaal niveau is er geen instantie die kennis neemt van geschillen met betrekking tot schendingen van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Er zijn wel een aantal andere vormen van controle.

Ten eerste is er de toezichtfunctie van het CESCR, die we besproken hebben in Hoofdstuk 3 (onder

172 Dit principe van ondeelbaarheid werd bevestigd in de Vienna Declaration and Programme of Action van de World Conferences on Human Rights (13 oktober 1993), *UN Doc.* A/CONF.157/24 (1993).

173 Zie C. COURTIS, "The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies" in *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 2007, 328-329.

174 24, Contribution in the preparatory process of the World Conference on Human Rights van het Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, *UN Doc.* A/CONF.157/PC/62/Add.5 (1993).

175 Zie S. LECKIE, "The justiciability of housing rights", in COOMANS & VAN HOOF (eds.), *The right to complain about economic, social and cultural rights,* Utrecht, SIM, 1995, 55; T. KIEFER & C. BRÖLMANN, "Beyond State Sovereignity: The Human Right to Water", *Non-State Actors and International Law* 2005, (183) 206 ; S. TULLY, "A Human Right to Access Water? A Critique of General Comment no. 15", *Netherlands Quarterly of Human Rights* 2005, (35) 43.

176 General Comment No. 9 on the domestic application of the Covenant van het CESCR (3 december 1998), *UN Doc.* E/C.12/1998/24 (1998), 13.

3.1) Ten tweede is er op internationaal niveau een klachtenmechanisme. In 2008 werd een belangrijke stap voorwaarts gezet voor de afdwingbaarheid van de rechten uit het EcoSoC-Verdrag. Een optioneel protocol werd aangenomen op 10 december 2008 door de Algemene Vergadering van de VN.[177] Hierdoor krijgt het CESCR ook de bevoegdheid om individuele klachten en klachten van andere staten te ontvangen en onderzoeken.[178] Hier speelt het principe van subsidiariteit, zodat deze klachtenprocedure slechts kan ingesteld worden na uitputting van de nationale rechtsmiddelen. Het enige obstakel is het optionele karakter van het protocol, waardoor niet elke VN lidstaat dit protocol moet tekenen en ratificeren. Heden hebben 32 staten dit protocol getekend, maar het protocol is nog niet functioneel. [179] Ten derde kan men gebruik maken van een 'geïntegreerde' aanpak. In een aantal zaken heeft het *Human Rights Committee* geoordeeld dat de non-discriminatie clausule van artikel 26 BuPo-Verdrag ook toepasbaar is op economische, sociale en culturele rechten. Dus zou een individu in principe kunnen een klacht indienen onder het Eerste Optionele Protocol indien er bijvoorbeeld een discriminatoire nationale wet bestaat in verband met het recht op water. [180]

4.7 Verantwoordelijken (voor de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard)

4.7.1 De staat

Ssenyonjo stelt dat uit de tekst van artikel 2(1) EcoSoC-Verdrag kan afgeleid worden dat de staat de primaire verantwoordelijkheid heeft voor het respecteren, beschermen en vervullen van het recht op een behoorlijke levensstandaard.[181] Artikel 2(1) EcoSoC-Verdrag bepaalt namelijk:

> *"Iedere* ***staat die partij is bij dit Verdrag*** *verbindt zich maatregelen te nemen... ten einde... steeds nader tot een algehele verwezenlijking van de in dit Verdrag erkende rechten te komen."*

Het CESCR zegt zelf niet wat onder de noemer 'staat' valt. Het Mensenrechtencomité van de VN bepaalt echter dat onder de noemer 'staat' alle overheidsactoren vallen, ongeacht de tak van de

177 Resolutie 63/117 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (10 december 2008), *UN Doc.* A/RES/63/117 (2008).

178 Art. 2 en 10, Resolutie 63/117 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (10 december 2008), *UN Doc.* A/RES/63/117 (2008).

179 Men kan de status van de inwerkingtreding van Verdragen van de Verenigde Naties nagaan op http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3-a&chapter=4&lang=en.

180 Zie T. KIEFER & C. BRÖLMANN, "Beyond State Sovereignity: The Human Right to Water", *Non-State Actors and International Law* 2005, (183) 205.

181 M. SSENYONJO, "Non-State Actors and Economic, Social and Cultural Rights" in M. BADERIN en R. MCCORQUODALE (eds.), *Economic, Social and Cultural Rights in Action,* Oxford, Oxford University Press, 2007, (109) 110.

overheid (wetgevende, rechterlijke of uitvoerende macht) waaronder ze vallen of het niveau waarop ze handelen.[182] Het EcoSoC-Verdrag omschrijft echter niet op expliciete wijze voor welk territorium de staten verantwoordelijk zijn. Het is logisch dat de verplichting tot implementatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard in een staat op primaire wijze ligt bij de eigen overheid. Zo wordt, voor het recht op toereikende voeding, in *General Comment No. 12* gesteld dat iedere staat verplicht is te garanderen dat iedereen onder zijn jurisdictie toegang heeft tot het minimum aan essentiële voeding.[183] Dit werd bevestigd door de voormalige Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding, Jean Ziegler.[184] Niada stelt dat dit logisch is aangezien het de eigen overheid is die de meeste macht heeft over z'n eigen territorium.[185] Ten slotte bepalen ook de *Maastricht Guidelines* dat een staat verantwoordelijk is voor schendingen van het EcoSoC-Verdrag die zich binnen zijn jurisdictie voordoen.[186]

4.7.2 Extraterritoriale verplichtingen

4.7.2.1 Bestaan van een extraterritoriale verplichting

Staten hebben vaak een grote invloed op het genot van het recht op een behoorlijke levensstandaard van de bevolking van een andere staat. De vraag is of staten in dergelijke gevallen verplichtingen hebben ten opzichte van deze bevolking. We spreken dan van 'extraterritoriale verplichtingen'. Dit zijn verplichtingen van een staat ten opzichte van personen die buiten hun eigen territorium wonen.[187] In dergelijk geval is er dus verantwoordelijkheid vanwege een andere overheid dan de eigen overheid. De tekst van artikel 2(1) en artikel 11 EcoSoC-Verdrag bepalen wel dat de staat maatregelen moet nemen ter verwezenlijking van internationale samenwerking, maar er werd lange tijd getwijfeld of dit echt een 'verplichting' tot internationale samenwerking op de staat legde.

Skogly stelt dat het bestaan van extraterritoriale verplichtingen kan afgeleid worden uit het

---

182 General Comment No. 31 on The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant van het Mensenrechtencomité (26 mei 2004), *UN Doc.* CCPR/C/21/Rev.1/Add.13 (2004), 4.

183 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 14.

184 47, Report on the Right to Food van de voormalige Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding, Jean Ziegler (24 januari 2005), *UN Doc.* E/CN.4/2005/47 (2005).

185 L. NIADA, "Hunger and International Law: The Far-reaching Scope of the Human Right to Food", *Connecticut Journal of Int'l Law* 2005-06, (131) 153.

186 16, Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights van de Commission of Jurists the Faculty of Law of the University of Limburg and the Urban Morgan Institute for Human Rights University of Cincinnati (2 oktober 2000), *UN Doc.* E/C.12/2000/13 (2000).

187 L. NIADA, "Hunger and International Law: The Far-reaching Scope of the Human Right to Food", *Connecticut Journal of Int'l Law* 2005-06, (131) 157-158.

universaliteitsprincipe en het beginsel van non-discriminatie uit artikel 2(2) EcoSoC-Verdrag.[188] Het CESCR heeft bevestigd dat het universaliteitsprincipe kan worden teruggevonden in de preambule van het EcoSoC-Verdrag.[189] Deze twee beginselen samen stellen dat het recht op een behoorlijke levensstandaard moet gegarandeerd worden voor iedereen, overal en zonder onderscheid. Staten die invloed hebben op het recht op een behoorlijke levensstandaard van burgers die in het territorium van een andere staat wonen, zullen dus ook hier deze rechten moeten respecteren. McCaffrey stelt dat zo'n plicht bestaat omdat het leven en de gezondheid van de mens voorrang moet hebben op economische ontwikkeling.[190]

Een verplichting tot internationale samenwerking werd uiteindelijk bevestigd in *General Comment No. 3* over de aard van de verplichtingen van de staat. In de tekst van deze *General Comment* stelt het CESCR uitdrukkelijk dat internationale samenwerking voor de realisatie van economische, sociale en culturele rechten een verplichting is voor alle staten.[191] Wat het recht op toereikende voeding betreft, werd het bestaan van deze soort verplichtingen ook bevestigd door Jean Ziegler, voormalig Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding.[192] Ook Olivier de Schutter, Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding sinds 2008, deelt deze visie. In z'n rapport van 2008 aan de Algemene Vergadering stelde de Schutter :

"the right to food imposes on all States obligations not only towards the persons living on their national territory, but also towards the populations of other States. These two sets of obligations complement one another. The right to food can be fully realized only when both national and international obligations are complied with."[193]

4.7.2.2 Inhoud van de extraterritoriale verplichting

Over de inhoud van de extraterritoriale verplichtingen bestaat er twijfel indien men enkel de tekst van het EcoSoC-Verdrag bekijkt. Artikel 11 EcoSoC-Verdrag over het recht op een behoorlijke

[188] Zie S. SKOGLY, "Right to Adequate Food: National Implementation and Extraterritorial Obligations", *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 2001, (339) 341-342.

[189] General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 8.

[190] S. MCCAFFREY, "A Human Right to Water: Domestic and International Implications", *GEO. INT'L ENVTL. L. REV.* 1992, (19) 24.

[191] General Comment No. 3 on the Nature of States parties Obligations van het CESCR (14 december 1990), *UN Doc.* E/1991/23 (1990), 14.

[192] 35, Report on the Right to Food van voormalige Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding, Jean Ziegler (24 januari 2005), *UN Doc.* E/CN.4/2005/47 (2005).

[193] 10, Report on the Right to Food van de Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding (21 oktober 2008), *UN Doe.* A/63/278 (2008).

levensstandaard bepaalt :

"1. ... De staten die partij zijn bij dit Verdrag nemen passende maatregelen om de verwezenlijking van dit recht te verzekeren, daarbij het essentieel belang erkennende van ***vrijwillige internationale samenwerking.***
2. De staten die partij zijn bij dit Verdrag, het fundamentele recht erkennende van een ieder gevrijwaard te zijn tegen honger, nemen zowel zelfstandig als door middel van ***internationale samenwerking*** *de maatregelen, ..."*

Artikel 2(1) EcoSoC-Verdrag bepaalt:

" Iedere staat die partij is bij dit Verdrag verbindt zich maatregelen te nemen, zowel zelfstandig als binnen het kader van de ***internationale hulp en samenwerking****, ..."*

In beide artikels wordt over de precieze aard van de extraterritoriale verplichtingen niets vermeld. Skogly stelt dat hier wel uit kan worden afgeleid dat de manier waarop een staat zijn verplichtingen ten uitvoer brengt, verder gaat dan een louter nationale en territoriale toepassing.[194] Internationale samenwerking is nodig voor de volledige realisatie van de rechten erkend in het EcoSoC-Verdrag.[195] In zijn *General Comment No. 12* en *No. 15* heeft het CESCR dan ook duidelijkheid gegeven bij de interpretatie van deze verplichting tot internationale samenwerking voor wat betreft het recht op toereikende voeding en het recht op toereikend water.[196] Staten hebben ook ten opzichte van burgers in andere landen een verplichting tot respect, bescherming en vervulling van het recht op toereikende voeding en toereikend water. Dit betekent dat een staat, ten minste, door z'n eigen beleidskeuzes niet op een negatieve manier het recht op toereikend voedsel (en water) van burgers in een andere staat beïnvloedt.[197] De verplichtingen voor vreemde staten worden dus op dezelfde wijze geclassificeerd als de verplichtingen voor de eigen staat. Dit betekent dat de internationale

[194] S. SKOGLY, "Right to Adequate Food: National Implementation and Extraterritorial Obligations" in *Max Planck Yearbook of United Nations Law,* Volume 11, 2001, (339) 344.

[195] Tijdens de voorbereidende werken van het EcoSoC-Verdrag was er een eensgezindheid dat ontwikkelingslanden internationale hulp nodig zouden hebben om de economische en sociale rechten te kunnen realiseren. 21, Opmerking van Mr. Afnan (Irak) aan de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (1962), *UN Doc.* AIC.3/SR.1203 (1962).

[196] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 36; General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 30-34.

[197] 15, Second submission to the Intergovernmental Working Group for the Voluntary Guidelines on the Right to Adequate Food van de voormalige Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding, Jean Ziegler (maart 2003), http://www.fao.org/righttofood/common/ecg/25409_en_ziegler2.pdf (2003).

samenwerkingsplicht verder gaat dan het geven van ontwikkelingshulp.[198]

Het blijft onduidelijk of men enkel de *core obligations* moet vervullen van het recht op toereikende voeding, water en huisvesting, of de volledige realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Wat betreft het recht op water stelt de *General Comment No. 15* wel dat de nadruk bij het verlenen van internationale bijstand en samenwerking moet liggen op de verwezenlijking van de *core obligation.*[199] Peter Gleick stelt dat dergelijke internationale verplichting voor het recht op water enkel strekt tot basisbehoeften, zoals drinken, koken en basis huishoudelijk gebruik. [200]

Een voorbeeld van de extraterritoriale verplichting tot respect is het verbod om voedselembargo's in te voeren met betrekking tot een ander land.[201] Een ander voorbeeld is de verplichting van een staat om zich te onthouden van het 'dumpen' van voedseloverschotten in ontwikkelingslanden, indien dit de nationale voedselproductie negatief kan beïnvloeden.[202] We kunnen ook een voorbeeld van de extraterritoriale verplichting tot vervulling geven. In sommige gevallen kan de overheid niet zelf voorzien in de vervulling van het recht op toereikende voeding, omwille van omstandigheden buiten zijn wil, zoals natuurrampen op grote schaal. In dergelijke gevallen van voedselonzekerheid, is hulp van de internationale gemeenschap noodzakelijk. Er zijn volgens Niada verschillende actoren die voedselhulp bieden. Het kan gaan om NGO's, VN agentschappen (zoals het *World Food Programme*), en individuele staten.[203]

In de *concluding observations* van het CESCR over het recht op een behoorlijke levensstandaard wordt bij extraterritoriale verplichtingen vooral de nadruk gelegd op de samenwerking van de staat met internationale (humanitaire) organisaties en NGO's. De staat mag de toegang van de bevolking tot de hulp van deze organisaties niet ontzeggen (verplichting tot respect), en moet ook zelf internationale samenwerking en bijstand zoeken om de basisnoden van de bevolking te vervullen (verplichting tot vervulling).

---

198 Zie S. SKOGLY, "Right to Adequate Food: National Implementation and Extraterritorial Obligations", *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 2001, (339) 347.

199 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 38.

200 P. GLEICK, "'The Human Right to Water", *WaterPolicy* 1999, (487) 494-495.

201 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 36.

202 A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living" in M. Craven, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 328.

203 Zie L. NIADA, "Hunger and International Law: The Far-reaching Scope of the Human Right to Food" in *Connecticut Journal of Int'l Law* 2005-06, (131) 199.

Voorbeelden

De staat moet volledig samenwerken met internationale organisaties en NGO's in het veld, om geschikte maatregelen te kunnen voorzien om de basisnoden van intern ontheemde personen te vervullen. Het gaat onder meer om toereikende basisbeschutting, werk, voedsel, gezondheidszorg en onderwijs voor kinderen. (Sudan)[204]

Burgers die in oorlogszones wonen mogen geen voedsel ontzegd worden. Ten eerste moet de staat samenwerken met internationale organisaties en NGOs, om zo de basisbehoeften van de burgers te voorzien. De staat mag hierbij voedsel dat door humanitaire hulporganisaties wordt gegeven niet ontzeggen aan de bevolking. Op die manier wordt er immers hongersnood gecreëerd als oorlogswapen. (Sri Lanka; Sudan)[205]

De staat moet internationale samenwerking en bijstand zoeken om de toegang tot veilig drinkbaar water en toereikend sanitair te verzekeren voor alle landelijke en stedelijke gemeenschappen. (Solomon Islands)[206]

De staat moet dringend de voedingsbehoeften van de bevolking als gevolg van droogte en een harde winter vervullen, inclusief door internationale humanitaire hulp. (Mongolië) [207]

4.7.3 Niet-overheidsactoren

Voor ik de verantwoordelijkheid van niet-overheidsactoren uiteenzet, moet verduidelijkt worden wat onder niet-overheidsactoren wordt verstaan. In de breedste zin kunnen niet-overheidsactoren volgens Ssenyonjo beschreven worden als alle actoren behalve de staat (en zijn agenten).[208] In zijn *General Comment No. 12* stelt het CESCR dat alle leden van de maatschappij verantwoordelijkheden hebben voor de realisatie van het recht op toereikende voeding. Deze leden van de maatschappij zijn individuen, families, lokale gemeenschappen, ngo's, maatschappelijke

[204] *Concluding observation* van het CESCR (1 september 2000), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.48 (2000).

[205] *Concluding observation* van het CESCR (9 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/LKA/CO/2-4 (2010); *Concluding observation* van het CESCR (1 september 2000), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.48 (2000).

[206] *Concluding observation* van het CESCR (19 december 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD/84 (2002).

[207] *Concluding observation* van het CESCR (1 september 2000), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.47 (2000).

[208] M. SSENYONJO, “Non-State Actors and Economic, Social and Cultural Rights” in M. BADERIN en R. MCCORQUODALE (eds.), *Economic, Social and Cultural Rights in Action* 2007, Oxford, Oxford University Press, (109) 112.

organisaties en private bedrijven.[209]

4.7.3.1 Verplichting tot bescherming van de staat

Enkel staten kunnen partij zijn bij het EcoSoC-Verdrag. De primaire verantwoordelijkheid om de rechten uit het EcoSoC-Verdrag te respecteren, beschermen en vervullen ligt dan ook bij hen.[210] In artikel 2(1) van het EcoSoC-Verdrag wordt immers bepaald dat *"**Iedere staat** die partij is bij dit Verdrag zich ertoe verbindt maatregelen te nemen ... ten einde ... steeds nader tot een algehele verwezenlijking van de in dit Verdrag erkende rechten te komen"*. In principe zijn het dus enkel de staten die aansprakelijk zullen zijn voor schendingen van het recht op een behoorlijke levensstandaard, zelfs indien ze veroorzaakt worden door niet-overheidsactoren. De staat heeft immers een verplichting tot bescherming, die bepaalt dat staten ervoor moeten zorgen dat dergelijke schendingen voorkomen worden. Het falen van de staat om de activiteiten van niet-overheidsactoren te reguleren, waardoor het recht op een behoorlijke levensstandaard geschonden wordt, is dus een schending van deze verplichting. [211]

Niet-overheidsactoren zijn strikt gezien enkel gebonden door de bepalingen van het EcoSoC-Verdrag, in zoverre de staat hen die verplichting oplegt. Ze zijn dus enkel op onrechtstreekse wijze gebonden door de bepalingen van het Verdrag.[212] Narula stelt echter dat dit gebrek aan rechtstreekss aansprakelijkheid voor een probleem zorgt. Als gevolg van de economische globalisering krijgen niet-overheidsactoren steeds een grotere invloed op het genot van de rechten uit het EcoSoC-Verdrag, waaronder het recht op een behoorlijke levensstandaard. De rechtstreekse aansprakelijkheid van deze actoren voor schendingen van het EcoSoC-Verdrag blijft echter uit.[213] Er kan een voorbeeld van de invloed van zo'n actor op het recht op toereikende voeding gegeven worden. Rijke transnationale bedrijven investeren in de teelt van commerciële gewassen, zoals exotisch fruit en bloemen. Hierdoor worden er jaarlijks miljoenen hectaren landbouwgrond, die

---

[209] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 32; L. NIADA, "Hunger and International Law: The Far-reaching Scope of the Human Right to Food", *Connecticut Journal of Int'l Law* 2005-06, (131) 165.

[210] M. SSENYONJO, "Non-State Actors and Economic, Social and Cultural Rights" in M. BADERIN en R. MCCORQUODALE (eds.), *Economic, Social and Cultural Rights in Action* 2007, Oxford, Oxford University Press, (109) 110.

[211] R. KÜNNEMANN, "The right to adequate food: violations related to its minimum core content" in A. CHAPMAN en S. RUSSELL (eds.), *Core obligations: building a framework for economic, social and cultural rights*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (163) 172.

[212] M. SSENYONJO, "Non-State Actors and Economic, Social and Cultural Rights" in M. BADERIN en R. MCCORQUODALE (eds.), *Economic, Social and Cultural Rights in Action* 2007, Oxford, Oxford University Press, (109) 110.

[213] S. NARULA, "The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law", *Columbia Journal of Transnational Law* 2005-06, (691) 694.

oorspronkelijk gebruikt werden voor de teelt van basisgewassen voor lokale consumptie zoals bonen en granen, vervangen door deze commerciële gewassen. Dit zorgt voor een daling van beschikbaar voedsel voor de lokale bevolking.[214]

4.7.3.2 Verantwoordelijkheid van niet-overheidsactoren

Hoewel deze actoren niet op rechtstreekse wijze gebonden zijn door het EcoSoC-Verdrag, bestaat er voor hen toch een zekere verantwoordelijkheid wat betreft de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Door de toenemende invloed van niet-overheidsactoren op het genot van het recht op een behoorlijke levensstandaard, is het immers niet logisch om bij schendingen van dit recht te blijven concentreren op de verantwoordelijkheid van de staat. Deze verantwoordelijkheid van niet-overheidsactoren kan in de preambule van het EcoSoC-Verdrag gevonden worden. De tekst van de preambule bepaalt dat *"op de individuele mens, ..., de verantwoordelijkheid rust te streven naar bevordering en inachtneming van de in dit Verdrag erkende rechten..."*. Ook bepaalt *General Comment No. 12* dat alle leden van de samenleving verantwoordelijkheden hebben om het recht op toereikende voeding te verwezenlijken.[215] *General Comment No. 15* bepaalt dat internationale organisaties die in hun activiteiten met water te maken hebben, mensenrechtenprincipes zouden moeten incorporeren in hun beleid en programma's om de realisatie van het recht op water op nationaal niveau te vergemakkelijken.[216]

Uit deze instrumenten kan dus een zekere verantwoordelijkheid worden afgeleid voor de verwezenlijking van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Wat nu de concrete inhoud is van deze verantwoordelijkheid, is niet zeker. Daarom zijn er een aantal instrumenten die het gedrag van niet-overheidsactoren regelen. Deze zijn echter niet bindend en kunnen dus niet afgedwongen worden.[217] Een voorbeeld van dergelijk instrument zijn de *UN Guiding Principles on Business and Human Rights* (Principes inzake Ondernemingen en Mensenrechten) die in juni 2010 door de VN Mensenrechtenraad zijn goedgekeurd.[218] Deze principes geven concrete aanbevelingen aan staten bij de implementatie van hun verplichting tot respect, bescherming en vervulling van het EcoSoC-

[214] Zie S. NARULA, "The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law", *Columbia Journal of Transnational Law* 2005-06, (691) 719.

[215] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 20.

[216] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.*E/C.12/20002/11 (2002), 60.

[217] Zie S. NARULA, "The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law", *Columbia Journal of Transnational Law* 2005-06, (691) 751-752.

[218] X, "VN Principes rond mensenrechten en ondernemingen goedgekeurd", *Tijdschrift voor Mensenrechten* 2011, afl.3, 2.

Verdrag. In deze principes wordt de nadruk gelegd op de verplichting van de staat tot bescherming tegen bedrijven, de verantwoordelijkheid van de bedrijven tot respect van mensenrechten en de noodzaak van efficiënte klachtenmechanismen voor slachtoffers van schendingen. Het belang van deze principes mag echter niet overschat worden. De tekst van het instrument bepaalt dat er geen nieuwe internationale verplichtingen op staten en ondernemingen worden opgelegd.[219]

[219] 5, Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties (21 maart 2011), *UN Doc.* A/HRC/17/31 (2011).

Hoofdstuk 5: Het recht op een behoorlijke levensstandaard

Het recht op een behoorlijke levensstandaard wordt in mensenrechteninstrumenten doorgaans gezien als een verzameling van een aantal andere rechten, zoals ik reeds heb besproken in Hoofdstuk 2 (onder 2.2.2). Indien deze rechten vervuld zijn, meent men dat de behoorlijke levensstandaard van een individu dan ook gerealiseerd is. In dit hoofdstuk zal ik trachten te achterhalen of het recht op een behoorlijke levensstandaard meer inhoudt dan louter de vervulling van zijn onderdelen.

5.1 Basisbehoeften

Kenmerkend is dat geen enkel van de in Hoofdstuk 2 vermelde instrumenten een precieze definitie geeft van wat een behoorlijke levensstandaard nu juist is. Ze verwijzen steeds naar de vervulling van een aantal basisbehoeften die de mens nodig heeft om te overleven.[220] Artikel 25 UVRM verwijst naar "*een levensstandaard, die hoog genoeg is voor de gezondheid en het welzijn van zichzelf en zijn gezin, waaronder begrepen voeding, kleding, huisvesting en geneeskundige verzorging en de noodzakelijke sociale diensten ...*". Artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag verwijst naar "*een behoorlijke levensstandaard voor zichzelf en zijn gezin, daarbij inbegrepen toereikende voeding, kleding en huisvesting, ...*". De basisbehoeften waarover men spreekt in artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag zijn voedsel, huisvesting en kledij. Het recht op water voor persoonlijk en huiselijk gebruik is niet uitdrukkelijk vermeld in het EcoSoC-Verdrag maar kan er wel uit worden afgeleid, zoals we reeds hebben besproken in Hoofdstuk 2 (onder 2.2.2.3). Voor de vervulling van de andere rechten, die onderdeel uitmaken van het recht op een behoorlijke levensstandaard, is water immers noodzakelijk.[221] Het CESCR heeft in zijn *General Comment No. 15* bevestigd dat deze opsomming in artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag niet exhaustief is, en dat het recht op water deel uitmaakt van het recht op een behoorlijke levensstandaard.[222]

Het CESCR heeft tot nu toe ook in zijn *General Comments* nog geen inhoud toegekend aan dit recht

[220] A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living Including the Right to Food" in A. EIDE, C. KRAUSE en A. ROSAS, *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook*, Den Haag, Kluwer Law International, 2001, (133) 133.

[221] Zie A. EIDE, "Adequate Standard of Living" in D. MOECKLI, D. HARRIS, S. SHAH en S. SIVAKUMARAN (eds.), *International human rights law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, (233) 239.

[222] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 3.

op een behoorlijke levensstandaard die verder reikt dan de bescherming die men krijgt van andere rechten.[223] Het CESCR heeft zich vooral geconcentreerd op het recht op toereikende huisvesting[224], toereikend water[225] en toereikende voeding[226].

5.2 Waardigheid

Voor de verwezenlijking van een 'behoorlijke' levensstandaard wordt echter verondersteld dat er meer nodig is dan louter de vervulling van deze basisbehoeften. Het concept van de behoorlijke levensstandaard is immers gebaseerd op de erkenning van de waardigheid van de mens, zoals blijkt uit de UVRM en het EcoSoC-Verdrag.

5.2.1 Waardigheid in de UVRM en het EcoSoC-Verdrag

5.2.1.1 Universele Verklaring van de Rechten van de Mens

In de UVRM zijn er verschillende verwijzingen naar de menselijke waardigheid. Ten eerste kan artikel 25(1) UVRM over het recht op een behoorlijke levensstandaard worden gezien als een meer uitgewerkte of verfijnde versie van artikel 1 UVRM. Dit artikel 1 UVRM bepaalt dat *"alle mensen vrij en gelijk* ***in waardigheid*** *en rechten worden geboren."* Alle mensen zijn volgens dit artikel in waardigheid geboren. Om deze waardigheid gedurende hun leven te behouden is volgens Eide een behoorlijke levensstandaard vereist.[227] In artikel 25(1) UVRM wordt uitgebreider bepaald welke bestanddelen allemaal onder die behoorlijke levensstandaard vallen, wat dus voor een verduidelijking van de waardigheid uit artikel 1 UVRM zorgt. Vervolgens is er een verwijzing naar waardigheid te vinden in artikel 22 UVRM. Dit artikel bepaalt het volgende:

> *" Een ieder heeft als lid van de gemeenschap recht op maatschappelijke zekerheid en heeft er aanspraak op, dat ... de* ***economische, sociale en culturele rechten, die onmisbaar zijn voor zijn waardigheid*** *en voor de vrije ontplooiing van zijn persoonlijkheid, verwezenlijkt worden."*

[223] A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living" in M. Craven, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 302.

[224] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991).

[225] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002).

[226] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999).

[227] A. EIDE, "Adequate Standard of Living" in D. MOECKLI, D. HARRIS, S. SHAH en S. SIVAKUMARAN (eds.), *International human rights law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, (233) 234.

Dit artikel stelt dat de verwezenlijking van economische, sociale en culturele rechten onmisbaar is voor de waardigheid van een persoon. De vervulling van het recht op een behoorlijke levensstandaard kan dus gezien worden als een essentiële vereiste voor een waardig leven als mens.

5.2.1.2 Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten

Vervolgens zijn alle rechten uit het EcoSoC-Verdrag gebaseerd op de waardigheid van de mens. Dit is te vinden in de preambule van het EcoSoC-Verdrag. Daarin staat immers te lezen dat *"... deze rechten voortvloeien uit de inherente **waardigheid** van de menselijke persoon ...".* Volgens de preambule is het eigen of inherent aan de mens om in waardigheid te leven, en daarom is het nodig dat bepaalde economische, sociale en culturele rechten worden vervuld. Ook hier draagt de vervulling van het recht op een behoorlijke levensstandaard bij tot de waardigheid van de mens. Hoewel er dus zowel in het EcoSoC-Verdrag als de UVRM aanvaard wordt dat waardigheid aan de basis ligt van mensenrechten, bestaat er echter geen consensus over de precieze betekenis van menselijke waardigheid.[228] Er wordt enkel gesteld dat de verwezenlijking van economische, sociale en culturele rechten (waaronder het recht op een behoorlijke levensstandaard) noodzakelijk is om deze waardigheid te bereiken of te behouden.

<u>5.2.2 Menselijke waardigheid en een behoorlijke levensstandaard</u>

Om de link tussen menselijke waardigheid en een behoorlijke levensstandaard verder te onderzoeken is het nodig om de betekenis van menselijke waardigheid te verduidelijken. Achter het idee van menselijke waardigheid zit een drijfveer om 'goed te leven' en 'gelukkig te zijn'. Men zou kunnen stellen dat waardigheid daarom een abstract begrip is, iets dat niet in materiële bestanddelen kan omgezet worden. Het probleem hierbij is echter dat op die manier geen praktische inhoud kan gegeven worden aan het idee van waardigheid. De noties 'goed leven' en 'gelukkig zijn' kunnen niet louter door abstracte termen ingevuld worden. Er moeten concrete economische, sociale en culturele rechten verwezenlijkt worden om van een 'goed leven' te kunnen spreken.[229] Daarom is het van belang dat het recht op een behoorlijke levensstandaard gerealiseerd wordt. Monsalve en Roman stellen dat om een leven in waardigheid te kunnen leiden, ten minste de basisbehoeften, vervat in dit recht op een behoorlijke levensstandaard, op een behoorlijke of toereikende manier

[228] Zie V. MONSALVE en J. ROMAN, "Tensions of human dignity: conceptualization and application to international human rights law", *International Journal on Human Rights* 2009, (39) 39.
[229] V. MONSALVE en J. ROMAN, "Tensions of human dignity: conceptualization and application to international human rights law", *International Journal on Human Rights* 2009, (39) 42.

moeten vervuld worden.[230] Men zou dit ook kunnen omschrijven als een 'waardige' vervulling van de menselijke basisbehoeften. Zo beschrijft Udombana de behoorlijke levensstandaard als een deelverzameling van het recht op leven, waardigheid en het nastreven van geluk. Hij legt de nadruk op het belang van de kwaliteit van het leven.[231]

De vervulling van de basisbehoeften moet met andere woorden op een bepaald niveau gehouden worden om een individu een waardig leven te garanderen. Zo mag bijvoorbeeld het recht op toereikende huisvesting niet op een restrictieve wijze worden geïnterpreteerd. Het is niet voldoende te zorgen voor een dak boven iemands hoofd. Het recht moet veel uitgebreider gezien worden, namelijk als het recht om ergens te leven in veiligheid, vrede en waardigheid.[232] Eide stelt dat het overleven van de mens het absolute minimumniveau van verwezenlijking van dit recht is.[233] Op welk niveau of in welke mate deze basisbehoeften nu precies moeten worden vervuld om te kunnen spreken van een waardige vervulling, kan niet in algemene termen worden uitgedrukt. Dit zal in grote mate afhangen van onder meer de sociale, economische, culturele, klimatologische en ecologische omstandigheden in de betrokken maatschappij.[234] Zo zal in het ene land de nadruk gelegd worden op de aanwezigheid van verwarming in huis, terwijl in een ander land air-conditioning een absolute noodzaak is.

Ongeacht de wijze waarop deze basisbehoeften worden ingevuld, is er volgens Eide één overkoepelende gedachte waaraan we deze invulling moeten toetsen. Iedereen moet, zonder schaamte en onredelijke hindernissen, volledig kunnen functioneren in de samenleving. Niemand zou mogen leven in de situatie waarbij de vervulling van zijn of haar basisbehoeften afhankelijk is van bedelen, prostitutie of slavenarbeid.[235]

5.2.3 Armoede als schending van de menselijke waardigheid

Armoede is zonder twijfel de grootste oorzaak van het niet-realiseren van het recht op een

[230] A. EIDE, “Adequate Standard of Living” in D. MOECKLI, D. HARRIS, S. SHAH en S. SIVAKUMARAN (eds.), *International human rights law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, (233) 235.

[231] Zie N. UDOMBANA, “Life, Dignity, and the Pursuit of Happiness: Human Rights and Living Standards in Africa”, *The University of Tasmania Law Review* 2008, (47) 48.

[232] N. JAYAWICKRAMA, *The Judicial Application of Human Rights Law: National, Regional and International Jurisprudence*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, (869) 876.

[233] A. EIDE, “The Right to an Adequate Standard of Living” in M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 307.

[234] A. EIDE, “Adequate Standard of Living” in D. MOECKLI, D. HARRIS, S. SHAH en S. SIVAKUMARAN (eds.), *International human rights law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, (233) 235.

[235] A. EIDE, “Adequate Standard of Living” in D. MOECKLI, D. HARRIS, S. SHAH en S. SIVAKUMARAN (eds.), *International human rights law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, (233) 235.

behoorlijke levensstandaard. Armoede kan er immers voor zorgen dat personen hun basisbehoeften niet op een toereikende of waardige wijze kunnen realiseren. Indien een deel van de bevolking geen waardige vervulling van de basisbehoeften van het recht op een behoorlijke levensstandaard heeft, wordt hen een zekere kwaliteit van leven ontzegd. Salmon stelt dat een persoon zich niet op een normale wijze kan ontwikkelen in de samenleving zonder toereikende huisvesting, kledij, drinkbaar water en voedsel.[236] De vervulling van de basisbehoeften zorgt volgens Liebenberg immers niet enkel voor een lichamelijke ontwikkeling, maar ook voor de ontwikkeling van intellectuele, sociale en emotionele mogelijkheden.[237] Bij intellectuele mogelijkheden kunnen we bijvoorbeeld denken aan de mogelijkheid van een persoon om naar school te gaan, om zich bewust te worden van zijn rechten, om te kunnen kiezen waarin men gelooft.

Indien de staat er niet in slaagt om toereikende leefomstandigheden te voorzien, resulteert dit dus in een schending van de menselijke waardigheid.[238] Aangezien de menselijke waardigheid de basis vormt van alle mensenrechten, zoals bepaald in de UVRM en het EcoSoC-Verdrag, kan armoede volgens Doz Costa een schending van alle mensenrechten uitmaken.[239] Men kan extreme armoede dan ook als ultieme schending van de menselijke waardigheid zien. Mary Robinson verwoordde dit als volgt:

"[e]xtreme poverty, to me is the greatest denial of the exercise of human rights. You don't vote, you don't participate in any political actives, your views aren't listened to, you have no food, you have no shelter, your children are dying of preventable diseases, you don't even have the right to clean water.It's a denial of the dignity and worth of each individual which is what the universal declaration proclaims."[240]

Extreme armoede is ook volgens de voormalige Commission on Human Rights (Human Rights Council) een schending van de menselijke waardigheid. De voormalige Commission on Human Rights heeft in z'n resoluties 2002/30 en 2005/16 gesteld dat :

"(a) Extreme poverty and exclusion from society constitute a violation of human dignity and

[236] Zie E. SALMON, "The long road in the right against poverty and its promising encounter with human rights", *International Journal on Human Rights* 2007, (151) 155.

[237] Zie S. LIEBENBERG, "The Value of Human Dignity in Interpreting Socio-economic Rights", *SAJHR* 2005, (1) 8.

[238] S. CHAUDRY, "Development-induced Displacement and Forced Evictions", *Transnat'l Legal Pol'y* 2010, (591) 606.

[239] Zie F. DOZ COSTA, "Poverty and Human Rights: from rhetoric to legal obligations", *International Journal on Human Rights* 2008, (81) 86.

[240] M. ROBINSON, "Draft Guidelines: A Human Rights Approach to Poverty Reduction Strategies", 2002, www.unhchr.ch/development/povertyfinal.html.

that urgent national and international action is therefore required to eliminate them;
(b) The right to life includes within it existence in human dignity with the minimum necessities of life."[241]

Door de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard te verzekeren, wordt met andere woorden een bepaalde garantie geboden tegen armoede. Salmon stelt dat op die manier de menselijke waardigheid intact kan blijven.[242]

5.2.4 Waardigheid en vrijheid van keuze

Waardigheid, als grondslag van het recht op een behoorlijke levensstandaard, is ook gelinkt aan vrijheid en autonomie. Om als mens geluk te vinden in het leven, lijkt het noodzakelijk om een zekere vrijheid te hebben. De keuze om te geloven waarin men wil, om te gaan waar men wil, om te studeren wat men wil, ... Keuze hebben is volgens mij een belangrijk deel van een waardig leven. Nussbaum omschrijft de waardigheid van een mensenleven met nadruk op vrijheid:

"The core idea is that of the human being as a ***dignified free being*** *who shapes his or her own life in cooperation and reciprocity with others, rather than being passively shaped or pushed around by the world in the manner of a 'flock' or 'herd' animal. A life that is really human is one that is shaped throughout by these human powers of practical reason and sociability."*[243]

Tezelfdertijd is tussenkomst van de staat nodig, indien het individu niet zelf in zijn basisbehoeften kan voorzien. Vrijheid en autonomie ontmoedigen echter maatregelen van herverdeling en bemoederend optreden vanwege de staat. Hier moet men dus een evenwicht kunnen bereiken tussen het creëren van waardigheid, zonder teveel de vrijheid van het individu te overtreden.[244] Dit evenwicht kan gezien worden als het evenwicht tussen de verplichting tot respect (een grotendeels negatieve verplichting), en de verplichtingen tot bescherming en vervulling (grotendeels positieve verplichtingen) vanwege de staat.

---

[241] Commission on Human Rights resolution on Human Rights and Extreme Poverty 2002/30 van 22 april 2002, *UN Doc.* E/CN.4/RES/2002/30; Commission on Human Rights resolution on Human Rights and Extreme Poverty 2005/16 van 15 april 2005, *UN Doc.* E/CN.4/RES/2005/16.

[242] E. SALMON, "The long road in the right against poverty and its promising encounter with human rights", *International Journal on Human Rights* 2007, (151) 156.

[243] M. NUSSBAUM, *Women and Human Development: The Capabilities Approach,* Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 72.

[244] S. LIEBENBERG, "The Value of Human Dignity in Interpreting Socio-economic Rights", *SAJHR* 2005, (1) 5.

Een belangrijk element van deze vrijheid van het individu is het recht op participatie.[245] Zowel in de *General Comments* als in de *Concluding observations* van het CESCR wordt erkend dat de bevolking in bepaalde gevallen geconsulteerd moet worden met betrekking tot hun recht op toereikende voeding, toereikende huisvesting en toereikend water. Zo moet een staat, voorafgaand aan de implementatie van ontwikkelings- en stedelijke vernieuwingsprojecten, op open en betekenisvolle wijze de geraakte bewoners en gemeenschappen raadplegen. (Filippijnen)[246]

5.3 Concluding observations van het CESCR

De vraag blijft of er meer in het recht op een behoorlijke levensstandaard zit dan de toereikende of waardige vervulling van de bestanddelen. Daarom heb ik een opzoeking gedaan naar de *concluding observations* die het CESCR heeft gemaakt over het recht op een behoorlijke levensstandaard in het algemeen. Deze *concluding observations* heb ik opgezocht via de website *Universal Human Rights Index*, onder het recht op een behoorlijke levensstandaard (algemeen).[247]

Er wordt in deze *concluding observations* vaak verwezen naar andere rechten, zoals het recht op arbeid (artikel 6 EcoSOC-Verdrag), het recht op billijke en gunstige arbeidsvoorwaarden (artikel 7 EcoSoC-Verdrag), het recht op sociale zekerheid (artikel 9 EcoSoC-Verdrag), het recht op een zo goed mogelijke gezondheid (artikel 12 EcoSoC-Verdrag) en het recht op onderwijs (artikel 13 EcoSoC-Verdrag). We hebben reeds de ondeelbaarheid van economische, sociale en culturele rechten aangehaald in Hoofdstuk 4 (onder 4.6.1). De verwijzing naar deze rechten is een duidelijk voorbeeld hiervan. Het lijkt me logisch te stellen dat de vervulling van al deze rechten bijdraagt tot een behoorlijke levensstandaard. Maar ze vallen wel onder hun eigen artikel van het EcoSoC-Verdrag, waardoor ze dus strikt gezien niet onder artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag over het recht op een behoorlijke levensstandaard vallen. Ik heb daarom getracht de opmerkingen en aanbevelingen die onder deze andere artikels vallen te onderscheiden van wat er strikt gezien onder het recht op een behoorlijke levensstandaard valt. Daarbij heb ik ook de *concluding observations* over de bestanddelen van het recht op een behoorlijke levensstandaard weggelaten. Die zal ik namelijk bespreken in Hoofdstuk 6, 7, 8 en 9 bespreken. Zo heb ik op een zo strikt mogelijke wijze trachten te onderscheiden wat algemeen gezien onder het recht op een behoorlijke levensstandaard valt volgens het CESCR.

---

[245] S. CHAUDRY, "Development-induced Displacement and Forced Evictions", *Transnat'l Legal Pol'y* 2010, (591) 609.

[246] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/PHL/CO/4 (2008).

[247] Universal Human Rights Index, onderdeel van de officiële website van de Verenigde Naties, http://uhri.ohchr.org/.

Een aantal thema's vallen op bij het lezen van de *concluding observations*. Ten eerste is er voor de behoorlijke levensstandaard vereist dat er geen armoede is. Ik heb reeds eerder in Hoofdstuk 5 (onder 5.2.3) besproken dat armoede kan gezien worden als de primaire oorzaak van de schending van mensenrechten en menselijke waardigheid. Ten tweede hebben bepaalde categorieën kwetsbare personen speciale maatregelen nodig opdat een realisatie van hun behoorlijke levensstandaard mogelijk is. Ten derde zijn er een aantal elementen die een invloed hebben op een gemeenschap, zoals het klimaat of de publieke infrastructuur van een stad. De staat moet maatregelen nemen met betrekking tot deze elementen, om voor zijn bevolking een behoorlijke levensstandaard te realiseren.

5.3.1 Armoede

Er bestaat geen 'recht op rijkdom' of 'recht om vrij te zijn van armoede' in het EcoSoC-Verdrag. Het recht op een behoorlijke levensstandaard is naar mijn mening één van de rechten die het dichtst in de buurt komt van dergelijk recht. Armoede zorgt op rechtstreekse wijze voor een daling van de levensstandaard, aangezien een individu zijn basisbehoeften niet op een toereikende manier kan vervullen. De staat moet dan ook het probleem van armoede en sociale uitsluiting, als hoogste prioriteit, aanpakken. (Verenigd Koninkrijk en Noord-Ierland; Yemen)[248] Om het probleem van armoede aan te pakken, worden een aantal stappen voorzien door het CESCR.

a) *Officiële Armoedegrens*

Het CESCR stelt dat het essentieel is voor de staten om een officiële armoedegrens te ontwikkelen. Op die manier kan de minimale kost om te leven bepaald worden en kunnen de bevolkingsgroepen die niet genieten van een behoorlijke levensstandaard, geïdentificeerd worden. (Nederland; Republiek Korea)[249]

b) *Poverty Reduction/Eradication Strategy*

Vervolgens moet de staat een strategie (*poverty reduction strategy* of *povery eradication strategy)* ontwikkelen om het niveau van armoede op z'n grondgebied te verlagen. Bij de voorbereiding van

[248] *Concluding observation* van het CESCR (5 juni 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.79 (2002); *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.92 (2003).

[249] *Concluding observation* van het CESCR (19 november 2010), *UN Doc.* E/C.12/NDL/CO/4-5 (2010); *Concluding observation* van het CESCR (20 november 2009), *UN Doc.* E/C.12/KOR/CO/3 (2009).

de *strategy* moet de bevolking geraadpleegd worden. (Senegal)[250] Er moet een actieve en betekenisvolle participatie van leden van de samenleving mogelijk zijn. (Georgië)[251] De staat moet voldoende fondsen toewijzen voor de implementatie van zijn *poverty reduction strategy* of zijn *poverty eradication strategy*. (Uzbekistan; Russische Federatie; Ukraïne)[252]

c) *Ongelijkheden wegwerken*

Verder wordt de nadruk ook gelegd op ongelijkheid in het niveau van armoede. Er is ongelijkheid tussen blank en zwart, tussen landbouwgebieden en stedelijke gebieden, tussen verschillende regio's onderling, ... De staat moet daarom, bij het ontwikkelen van een effectief beleid voor de reductie van armoede, specifieke stappen zetten om deze sociale ongelijkheden en onrechtvaardigheid te verminderen. (Dominicaanse Republiek; Brazilië)[253] Dit kan op verschillende wijzen gebeuren. De staat kan, bijvoorbeeld door fiscale maatregelen, de ongelijkheden bij de distributie van rijkdom over de bevolking verminderen. (Turkmenistan; Paraguay)[254] Daarnaast kan de staat ook voor achtergestelde en gemarginaliseerde personen die op disproportionele wijze zijn blootgesteld aan armoede (zoals vrouwen en kinderen), de toewijzing van toereikende hulpbronnen verzekeren. Een voorbeeld van dergelijke hulpbron is de voorziening van sociale vangnetten. (Uruguay; Zambia)[255]

<u>5.3.2 Specifieke maatregelen voor kwetsbare groepen</u>

Vervolgens hebben bepaalde kwetsbare groepen speciale maatregelen nodig om hun behoorlijke levensstandaard te kunnen vervullen. Het wegwerken van *de facto* discriminatie hebben we reeds besproken in Hoofdstuk 4 (onder 4.3.6). Bij kwetsbare personen kunnen we onder meer denken aan werklozen, huishoudens waarvan een vrouw gezinshoofd is, Roma, etnische minderheden, HIV/AIDS geïnfecteerden. (Servië; Zambia; Trinidad en Tobago)[256] Hoewel het CESCR de term

[250] *Concluding observation* van het CESCR (24 september 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.62 (2001).
[251] *Concluding observation* van het CESCR (19 december 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.83 (2002).
[252] *Concluding observation* van het CESCR (24 januari 2006), *UN Doc.* E/C.12/UZB/CO/1 (2006); *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.94 (2003); *Concluding observation* van het CESCR (4 januari 2008), *UN Doc.* E/C.12/UKR/CO/5 (2008).
[253] *Concluding observation* van het CESCR (26 november 2010), *UN Doc.* E/C.12/DOM/CO/3 (2010); *Concluding observation* van het CESCR (12 juni 2009), *UN Doc.* E/C.12/BRA/CO/2 (2009).
[254] *Concluding observation* van het CESCR (13 december 2011), *UN Doc.* E/C.12/TKM/CO/1 (2011); *Concluding observation* van het CESCR (4 januari 2008), *UN Doc.* E/C.12/PRY/CO/3 (2008).
[255] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/URY/CO/3-4 (2010); *Concluding observation* van het CESCR (26 november 2010), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.106 (2005).
[256] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/UNK/CO/1 (2008); *Concluding observation* van het CESCR (26 november 2010), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.106 (2005); *Concluding observation* van het CESCR (5 juni 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.80 (2002).

kwetsbaarheid gebruikt in verhouding tot een groot aantal groepen personen, heeft het CESCR nog geen allesomvattende lijst gemaakt met alle groepen die onder de noemer 'kwetsbare groepen' vallen.[257] Chapman en Carbonetti maken onder de kwetsbare groepen een onderscheid tussen enerzijds personen met een *fixed status* die deel uitmaken van een groep omwille van een eigenschap die nooit zal veranderen (en meestal sinds hun geboorte aanwezig is), zoals vrouwen, en anderzijds personen met een *variable status* die deel uitmaken van een groep omwille van een sociale of economische verwantschap met de groep, zoals werklozen.[258] In de *concluding observations* over het recht op een behoorlijke levensstandaard worden beide soorten kwetsbare personen geviseerd.

- Inheemse volkeren

De staat moet wetgeving aannemen die de specifieke status van inheemse volkeren erkent. Daaruit moet de erkenning van hun eigen culturele identiteit volgen. (Congo)[259] De staat moet ook verzekeren dat inheemse volkeren beschermd worden tegen bedreigingen en gevaar voor hun leven. (Brazilië)[260]

- Personen met een handicap

De staat moet specifieke wetgeving en concrete maatregelen aannemen om mensen met handicaps te voorzien van judiciële en sociale programma's, die ervoor zorgen dat zij een geïntegreerd, zelf-gedetermineerd en onafhankelijk leven kunnen leiden. Op die manier worden voor hen betere leefomstandigheden verzekerd. (Congo; Trinidad en Tobago)[261]

- Kwetsbare personen wegens ziekte of ouderdom

De staat moet dringend maatregelen nemen om de situatie van de patiënten in verpleegtehuizen te

[257] Zie A. R. CHAPMAN en B. CARBONETTI, “Human Rights Protections for Vulnerable and Disadvantaged Groups: The Contributions of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights”, *Human Rights Quarterly* 2011, (682) 724.

[258] Zie A. R. CHAPMAN en B. CARBONETTI, “Human Rights Protections for Vulnerable and Disadvantaged Groups: The Contributions of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights”, *Human Rights Quarterly* 2011, (682) 706.

[259] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/COD/CO/4 (2009).

[260] *Concluding observation* van het CESCR (23 mei 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.87 (2003).

[261] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/COD/CO/4 (2009); *Concluding observation* van het CESCR (5 juni 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.80 (2002).

verbeteren. (Duitsland)[262]

De staat moet voldoende hulpbronnen toewijzen en de rol versterken van non-profit organisaties die voorzien in thuiszorg en andere sociale diensten voor oudere personen die in armoede leven en zorg nodig hebben. (Servië Montenegro)[263]

De staat moet bijzondere aandacht en toereikende fondsen toewijden aan het verbeteren van de behandeling van en zorg voor personen met mentale ziekten. (Georgië)[264] De staat moet tevens verzekeren dat toereikende normen worden gecreëerd en afgedwongen in psychiatrische faciliteiten om mishandeling en verwaarlozing van mentaal zieke patiënten te voorkomen. (China)[265]

- Gevangenen

De staat moet specifieke wetgeving en maatregelen aannemen om de leefomstandigheden van gevangenen op een zeker niveau te brengen. (Trinidad en Tobago)[266] De staat moet voorzien in betere condities in gevangenissen en politiecellen, onder meer door elke gevangenis met een redelijk budget te voorzien. (Uruguay; Trinidad en Tobago)[267] De staat moet zorgen voor natuurlijk licht, ventilatie en activiteiten buiten de cel. (Ukraïne)[268]

De staat moet overbevolking in de gevangenis voorkomen en verminderen, vooral door het gebruik van alternatieven voor voorlopige hechtenis en door alle gevangenen vrij te laten die nog steeds aangehouden zijn in schending met internationale normen. (Congo; Sri-Lanka)[269] Ook moet de staat meer gebruik maken van alternatieve middelen van bestraffing. (Madagascar)[270]

- Asielzoekers

De staat moet asielzoekers beschermen, en ervoor zorgen dat zij een behoorlijke levensstandaard

[262] *Concluding observation* van het CESCR (24 september 2011), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.68 (2011).
[263] *Concluding observation* van het CESCR (23 juni 2005), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.108 (2004).
[264] *Concluding observation* van het CESCR (19 december 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.83 (2002).
[265] *Concluding observation* van het CESCR (13 mei 2005), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.107 (2005).
[266] *Concluding observation* van het CESCR (5 juni 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.80 (2002).
[267] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/URY/CO/3-4 (2010); *Concluding observation* van het CESCR (5 juni 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.80 (2002).
[268] *Concluding observation* van het CESCR (4 januari 2008), *UN Doc.* E/C.12/UKR/CO/5 (2008)
[269] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/COD/CO/4 (2009); *Concluding observation* van het CESCR (9 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/LKA/CO/2-4 (2010).
[270] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/MDG/CO/2 (2009).

genieten tijdens de behandeling van hun asielaanvraag. De staat moet bijvoorbeeld voldoende geschikte faciliteiten hebben voor families en onbegeleide kinderen, zodat families niet gesplitst worden, en zodat kinderen niet in dezelfde slaapzaal moeten verblijven als volwassen asielzoekers. (Zwitserland)[271] Asielzoekers mogen enkel aangehouden worden indien het absoluut noodzakelijk is. (Nederland; Cyprus)[272]

De staat moet de legalisatie van immigranten zonder papieren versnellen, zodat zij ten volle hun economische, sociale en culturele rechten kunnen genieten. (Spanje)[273]

De staat moet ook essentiële diensten voorzien voor afgewezen asielzoekers en ongedocumenteerde migranten, inclusief de beschikbaarheid van HIV/AIDS-behandeling waar nodig. (Verenigd Koninkrijk en Noord-Ierland)[274] De tijd die afgewezen asielzoekers en illegale migranten spenderen in hechtenis moet gelimiteerd worden tot een strikt minimum. (Nederland; Cyprus)[275]

- Overig

De staat moet ervoor zorgen dat dienstplichtigen in het leger een behoorlijke levensstandaard hebben. (Russische Federatie)[276]

De staat mag in tijden van interne conflicten de toegang tot humanitaire hulp niet voorkomen. (Sri Lanka)[277]

5.3.3 Maatregelen met betrekking tot de gemeenschap

Indien de staat zich enkel zou focussen op de vervulling van het individueel recht op een behoorlijke levensstandaard, zou dit recht niet naar z'n volle potentieel kunnen gerealiseerd worden. Een geordende, veilige en welvarende samenleving kan alleen maar bijdragen tot de behoorlijke levensstandaard van het individu. Soms moet de staat dus maatregelen nemen die niet louter

[271] *Concluding observation* van het CESCR (26 november 2010), *UN Doc.* E/C.12/CHE/CO/2-3 (2010).
[272] *Concluding observation* van het CESCR (19 november 2010), *UN Doc.* E/C.12/NDL/CO/4-5 (2010); *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/CYP/CO/5 (2009).
[273] *Concluding observation* van het CESCR (7 juni 2004), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.99 (2004).
[274] *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/GBR/CO/5 (2009).
[275] *Concluding observation* van het CESCR (19 november 2010), *UN Doc.* E/C.12/NDL/CO/4-5 (2010); *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/CYP/CO/5 (2009).
[276] *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.94 (2003).
[277] *Concluding observation* van het CESCR (9 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/LKA/CO/2-4 (2010).

betrekking hebben op het individu, maar op de hele gemeenschap. Deze maatregelen hebben wel een betere realisatie van de behoorlijke levensstandaard van het individu tot gevolg.

- Landmijnen

De staat moet inspanningen leveren om landmijnen en andere oorlogswapens op het grondgebied van de staat te deactiveren om ongelukken te vermijden en slachtoffers bijstaan. (Angola)[278]

- Ontbossing

De staat moet ontbossing tegengaan, die een negatieve impact heeft op het genot van het recht op een behoorlijke levensstandaard. (Brazilië)[279]

- Sociale diensten en publieke infrastructuur

De staat moet investeren om de rehabilitatie en reconstructie van de publieke infrastructuur en sociale diensten in stedelijke en landbouwgebieden te versnellen. De staat moet hulpbronnen voor deze doeleinden vrijmaken, inclusief door het toewijzen van opbrengsten van olie- en diamanthandel. (Angola; Tsjaad)[280] De staat moet daarbij voldoende fondsen toewijzen voor de herstelling van basisdiensten, waaronder infrastructuur voor gezondheid en onderwijs. (Russische Federatie)[281] De staat moet wel rekening houden met mensenrechten bij de infrastructuur van ontwikkelingsprojecten, zoals het aanleggen van een dam. De constructie van een dam heeft immers een grote invloed op milieu en cultuur. (Turkije)[282]

- Veiligheidsmaatregel

Een veiligheidsmaatregel die de staat aanneemt, mag niet op disproportionele wijze het genot van de behoorlijke levensstandaard beperken of verhinderen. Toereikend herstel en vergoeding moeten worden voorzien voor diegenen die schade hebben opgelopen of verlies hebben geleden van hun eigendom of land als resultaat van deze veiligheidsmaatregelen. Een voorbeeld van dergelijke

[278] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009).

[279] *Concluding observation* van het CESCR (12 juni 2009), *UN Doc.* E/C.12/BRA/CO/2 (2009).

[280] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009); *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/TCD/CO/3 (2009).

[281] *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.94 (2003).

[282] *Concluding observation* van het CESCR (12 juli 2011), *UN Doc.* E/C.12/TUR/CO/1 (2011).

veiligheidsmaatregel is een veiligheidshekken rondom bezette gebieden, die toegang tot land en water kan beperken. (Israël)[283]

5.4 Conclusie

Het recht op een behoorlijke levensstandaard wordt doorgaans gezien als een verzameling van een aantal andere rechten, die menselijke basisbehoeften zijn. Aangezien het recht op een behoorlijke levensstandaard gebaseerd is op de erkenning van de menselijke waardigheid, is het dan ook noodzakelijk dat deze basisbehoeften op een toereikende, behoorlijke of waardige wijze worden vervuld. Aangezien mensen die in armoede leven vaak hun basisbehoeften niet kunnen vervullen, is armoede de grootste oorzaak van de niet-realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Deze niet-realisatie heeft dan ook als resultaat dat de menselijke waardigheid geschonden wordt. De realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard is dus als het ware een garantie tegen armoede en een garantie voor het bereiken of behoud van de menselijke waardigheid. Waardigheid is ook gelinkt aan vrijheid en autonomie. De inmenging van de staat bij de verwezenlijking van het recht op een behoorlijke levensstandaard moet dus beperkt blijven. Er moet een evenwicht bereikt worden tussen het creëren van waardigheid en het respecteren van de vrijheid van het individu. Een manier om dit evenwicht te creëren is door het individu te laten participeren bij de realisatie van hun basisbehoeften.

Wat betreft mijn bevindingen uit de *concluding observations* met betrekking tot wat er meer in het recht op een behoorlijke levensstandaard zit dan louter de vervulling van de bestanddelen, kunnen er drie soorten verplichtingen voor de staat afgeleid worden. Ten eerste moet de staat een strategie aannemen om het probleem van armoede op prioritaire wijze aan te pakken. Vervolgens moet de staat een aantal bijzondere maatregelen nemen om *de facto* discriminatie ten opzichte van kwetsbare personen in hun genot van het recht op een behoorlijke levensstandaard weg te werken. Tenslotte moet de staat een aantal maatregelen nemen met betrekking tot de gemeenschap, die onrechtstreeks als resultaat hebben dat de behoorlijke levensstandaard van het individu verhoogd wordt. Erg veel conclusies met betrekking tot de inhoud van het recht op een behoorlijke levensstandaard op zich kunnen hier niet uit getrokken worden. De thema's die hierbij een aantal keer aan bod komen zijn: bestrijden van armoede, bescherming tegen bedreigingen en gevaar, integratie en structuur in de samenleving, onafhankelijkheid en vrijheid van het individu, betere algemene leefomstandigheden (zoals milieu en cultuur) en bescherming van het familiale leven.

[283] *Concluding observation* van het CESCR (23 mei 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.90 (2003).

Hoofdstuk 6: Recht op toereikende voeding

Het recht op toereikende voeding of toereikend voedsel wordt uitdrukkelijk erkend als bestanddeel van het recht op een behoorlijke levensstandaard in artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag, zoals reeds besproken in Hoofdstuk 2 (onder 2.2.2). Het CESCR bepaalt in zijn *General Comment No. 12* dat het recht op toereikende voeding uit artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag gerealiseerd is indien:

"elke man, vrouw en kind, alleen of in een gemeenschap met anderen, ten allen tijde fysieke en economische toegang hebben tot ***toereikend voedsel*** *of middelen voor de aankoop hiervan"*.[284]

6.1 Toereikendheid

Het CESCR bepaalt dat de notie 'toereikend voedsel' zeker niet op een restrictieve wijze mag worden geïnterpreteerd, waarbij men enkel kijkt naar het voldoende aantal calorieën en voedingsstoffen.[285] Wat het begrip 'toereikend' precies inhoudt, hangt ten eerste af van sociale, economische, culturele, klimatologische, ecologische en andere omstandigheden.[286] Vervolgens wordt in de *General Comment No. 12* verdere uitleg gegeven over een aantal elementen die essentieel zijn voor de toereikendheid van voedsel:

"The availability of food in a quantity and quality sufficient to satisfy the dietary needs of individuals, free from adverse substances, and acceptable within a given culture; the accessibility of such food in ways that are sustainable and that do not interfere with the enjoyment of other human rights."[287]

6.2 Core obligation

De *core obligation* van het recht op toereikende voeding wordt erkend in artikel 11(2) EcoSoC-

284 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 6.

285 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 6.

286 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 6-7.

287 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 8.

Verdrag als het recht om gevrijwaard te zijn tegen honger.[288] Artikel 11(2) EcoSoC-Verdrag erkent dit recht om gevrijwaard te zijn tegen honger als fundamenteel.

"De staten die partij zijn bij dit Verdrag, het ***fundamentele recht*** *erkennende van een ieder gevrijwaard te zijn tegen honger..."*

Over de betekenis van de term 'fundamenteel' bestond er twijfel. Matthew Craven[289] stelde bijvoorbeeld dat het niet de bedoeling van de opstellers was om aan het gebruik van de term 'fundamenteel' een bijzondere juridische betekenis te geven. Het CESCR heeft de waarde van de term 'fundamenteel' verduidelijkt door in zijn *General Comment No. 12* op uitdrukkelijke wijze het vrijwaren tegen honger uit artikel 11(2) EcoSoC-Verdrag als *core obligation* te erkennen.[290] De vervulling van de *core obligation* is volgens het CESCR dan ook onderhevig aan een onmiddellijke uitvoering.[291] Om iedereen te vrijwaren tegen honger, bepaalt de tekst van het artikel dat er onmiddellijk bepaalde stappen moeten genomen worden. Deze noodzakelijke stappen om iedereen tegen honger te vrijwaren moeten, volgens *General Comment No. 12,* door de staat zelfs in tijden van natuur- of andere rampen genomen worden.[292]

"2. ***De staten die partij zijn bij dit Verdrag****, het fundamentele recht erkennende van een ieder gevrijwaard te zijn tegen honger,* ***nemen*** *zowel zelfstandig als door middel van internationale samenwerking* ***de maatregelen****, waaronder mede begrepen bijzondere programma's, die nodig zijn ten einde:*

a. De methoden voor de voortbrenging, verduurzaming en verdeling van voedsel te verbeteren door volledige gebruikmaking van de technische en wetenschappelijke kennis, door het geven van voorlichting omtrent de beginselen der voedingsleer en door het ontwikkelen of reorganiseren van agrarische stelsels op zodanige wijze dat de meest doelmatige ontwikkeling en benutting van natuurlijke hulpbronnen wordt verkregen;

b. Een billijke verdeling van de wereldvoedselvoorraden in verhouding tot de behoefte te verzekeren, daarbij rekening houdende met de problemen van zowel de voedsel invoerende als de

---

288 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 6.

289 M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 299.

290 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 6.

291 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 1.

292 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 6.

voedsel uitvoerende landen."

6.3 Waardigheid

Zoals we reeds besproken hebben in Hoofdstuk 5 (onder 5.3.2) is de realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard een zekere garantie voor een waardig leven. Opdat het recht op een behoorlijke levensstandaard gerealiseerd wordt, moet er een volledige progressieve realisatie zijn van het recht op toereikende voeding. In de tekst van de *General Comment No. 12* over het recht op toereikende voeding bepaalt het CESCR dat het recht op toereikende voeding rechtstreeks in verband staat met de menselijke waardigheid. Om een leven in waardigheid te kunnen leiden is het dus noodzakelijk om deze basisnood op een toereikende of waardige manier te vervullen, zoals besproken onder 5.2.2.

"The Committee affirms that the right to adequate food is indivisibly linked to the inherent dignity of the human person ..."[293]

Dit stemt overeen met de opvatting van Valente en Franco. Zij stellen dat voedsel meer is dan een banaal koopwaar. Het is een basisbehoefte in ons menselijk leven, want zonder voedsel sterven we. De manier waarop we voedsel bereiden maakt deel uit van onze culturele eigenheid en onze identiteit. De wijze waarop we voedsel verkrijgen, hangt samen met onze waardigheid en vrijheid. Daarnaast heeft voedsel ook invloed op onze gezondheid en onze omgeving.[294]

Om te onderzoeken hoe het recht op toereikende voeding kan bijdragen tot menselijke waardigheid, heb ik de *concluding observations* die het CESCR in verband met het recht op toereikende voeding heeft gemaakt integraal gelezen. De *concluding observations* kan men thematisch opzoeken op de website *Universal Human Rights Index*.[295] Daarna heb ik de verplichtingen van de staat onder het recht op toereikende voeding uit de *General Comment No. 12* aangevuld met de aanbevelingen uit de *concluding observations,* om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de verplichtingen van een staat onder het recht op toereikende voeding. Er kan hierbij een onderscheid gemaakt worden tussen de verplichtingen die moeten vervuld worden voor het bereiken van waardigheid bij de toegang tot voedsel, en de verplichtingen die moeten vervuld worden voor het bereiken van

---

293 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 4.

294 Zie F. VALENTE en A. FRANCO, "Human Rights and the Struggle Against Hunger", *Yale Human Rights & Development LJ* 2010, (435) 437.

295 Universal Human Rights Index, onderdeel van de officiële website van de Verenigde Naties, http://uhri.ohchr.org/.

waardigheid bij het consumeren van voedsel.

6.3.1 Waardigheid bij de toegang tot voedsel

Opdat de toegang tot toereikende voeding waardig zou zijn, moeten een aantal verplichtingen vervuld worden. Ten eerste moet er voldoende voedsel beschikbaar zijn voor elk individu. Dit wil zeggen dat het individu aan voedsel moet kunnen geraken, hetzij door het bewerken van grond of andere natuurlijke bronnen, hetzij door het kopen van voedsel in de winkel. Vervolgens mag er bij de toegang tot het beschikbare voedsel geen discriminatie zijn. Bijzondere inspanningen zullen moeten worden geleverd voor bepaalde categorieën kwetsbare personen om *de facto* discriminatie weg te werken. Verder moet het voedsel ook betaalbaar zijn voor iedereen en tenslotte moet de toegang tot voedsel duurzaam zijn, om de toegang voor toekomstige generaties te verzekeren.

6.3.1.1 Beschikbaarheid van voedsel

De realisatie van het recht op toereikende voeding houdt meer in dan voedsel ontvangen van de staat in tijden van honger. Het is het recht om toegang te hebben tot productiemiddelen of een inkomen, om zichzelf en zijn gezin te kunnen voorzien van toereikende voeding. Dit betekent dat het individu hetzij de mogelijkheid heeft om zichzelf te voeden door het bewerken van productieve grond of andere natuurlijke bronnen, hetzij de mogelijkheid heeft om voedsel te verkrijgen door distributie-, verwerkings- en marktsystemen.[296] De overheid moet dus vooral het recht om zichzelf te voeden respecteren en beschermen. *"The right to food is not the same as the right to be fed by the government"*, zoals Hospes het verwoordt.[297] Kong meent dat de verplichting van de staat meer inhoudt dan slechts ondervoeding voorkomen door een individu van het gepaste aantal calorieën te voorzien.[298] Ook de Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding heeft dit bevestigd in z'n rapport van 2008, gericht aan de VN Algemene Vergadering:

"It is not about being fed. It is about being guaranteed the right to feed oneself, which requires not only that food be available (that the ratio of production to the population be suffiient), but also that it be accessible – that each household either have the means to produce its own food

[296] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 12.

[297] O. HOSPES, "Overcoming barriers to the implementation of the right to food", *EFFL* 2004, (246) 247.

[298] K. KONG, "The Right to Food for all: a right-based approach to hunger and social inequality", *Suffolk Transnational Law Review* 2009, (525) 537.

or have sufficient purchasing power to buy the food it needs."[299]

De Speciale Rapporteur stelt dat de staat daarbij moet zorgen voor een voldoende productie (en/of import) van voedsel. Een inkomen heeft immers weinig zin indien er geen voedsel beschikbaar is om te kopen. Om te zorgen voor voldoende productie, voorziet het CESCR een aantal maatregelen die de staat moet ondernemen.

- De staat moet hervormingen van het landbouwsysteem ondernemen en ervoor zorgen dat de productieve bronnen aanwezig zijn om de bevolking op een duurzame wijze zelfvoorzienend te maken. Dit is een verplichting tot faciliteren voor de staat.

Voorbeelden

De staat moet de landbouwproductiviteit verhogen als prioritaire doelstelling. (India)[300] De staat moet hiervoor voldoende middelen toewijzen aan de landbouwsector. Die middelen moet men aanwenden om de landbouwinfrastructuur te moderniseren (inclusief irrigatie), de lokale gemeenschappen op te leiden, de middelen om aan landbouw te doen beschikbaar te maken zodat landbouwers voor zichzelf kunnen voorzien en staatssubsidies te voorzien om landbouwers de mogelijkheid te geven om generisch zaad te kopen dat ze kunnen hergebruiken. (Democratische Republiek Congo)[301]

De staat moet een zo groot mogelijk budget spenderen aan de financiële en technische hulp voor kleine en medium producenten van voedsel. (Paraguay)[302] De staat moet bijvoorbeeld maatregelen nemen om de extreme armoede onder kleine boeren tegen te gaan. (India)[303] Dit alles heeft als doel om de afhankelijkheid van landbouwers ten opzichte van grote multinationals uit te schakelen. (India)[304]

De staat moet een systeem van landtitels creëren, zodat landbouwers hun eigendom kunnen bewijzen en afdwingen indien nodig. (Bolivia) [305] De staat moet ervoor zorgen dat de bestaande

299 9, Report on the right to food van de Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding (21 oktober 2008)*, UN Doc.* A/63/278 (2008).
300 *Concluding observation* van het CESCR (8 augustus 2008), *UN Doc.* E/C.12/IND/CO/5 (2008).
301 *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/COD/CO/4 (2009).
302 *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/PYR/CO/3 (2008).
303 *Concluding observation* van het CESCR (8 augustus 2008), *UN Doc.* E/C.12/IND/CO/5 (2008).
304 *Concluding observation* van het CESCR (8 augustus 2008), *UN Doc.* E/C.12/IND/CO/5 (2008).
305 *Concluding observation* van het CESCR (21 mei 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.60 (2001).

verzekeringssystemen voor landbouwers volledig ingevoerd zijn en toegankelijk zijn voor alle landbouwers. (India)[306]

Als een natuurramp voor hongersnood zorgt, moet de staat inspanningen leveren om de negatieve effecten van die natuurramp te overwinnen. Om dit te bereiken wordt een reconstructie van de productie-infrastructuur nodig geacht. (Democratische Volksrepubliek Korea)[307]

- De staat moet het recht op toereikende voeding van de bevolking beschermen tegenover machtige economische actoren. Dit is een verplichting tot bescherming voor de staat.

Voorbeelden

De staat moet de inheemse bevolking beschermen tegen bezetting van de traditionele gronden van de inheemse bevolking door mijnbouw- en oliebedrijven, die dit zonder toestemming van de staat doen. (Colombia) [308]

De staat moet de bevolking beschermen tegen de daling van beschikbaar voedsel en de stijging van voedselprijzen, door het gebruik van een grote hoeveelheid land voor de productie van biobrandstoffen. (Bolivia)[309]

- De staat moet tenslotte de rechten van de inheemse bevolking op hun voorvaderlijke gronden en natuurlijke bronnen respecteren. Voor de inheemse bevolking is het gebruik van grond enorm belangrijk bij het zelf realiseren van hun recht op toereikende voeding. Zowel het gebruik van grond voor landbouwactiviteiten als het gebruik van natuurlijke bronnen (zoals water uit een rivier) is essentieel voor hen om te kunnen overleven. Dit is een verplichting tot respect voor de staat. We komen hierop terug in Hoofdstuk 9 (onder 9.2.1).

6.3.1.2 Non-discriminatie bij de toegang tot voedsel

Voedsel moet toegankelijk zijn voor iedereen. Dit wil zeggen ook voor fysiek kwetsbare individuen zoals jonge kinderen, oudere mensen, fysiek gehandicapten, ongeneeslijk zieke personen en

306 *Concluding observation* van het CESCR (8 augustus 2008), *UN Doc.* E/C.12/IND/CO/5 (2008).
307 *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.95 (2003).
308 *Concluding observation* van het CESCR (30 november 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.74 (2001).
309 *Concluding observation* van het CESCR (8 augustus 2008), *UN Doc.* E/C.12/BOL/CO/2 (2008).

personen met chronische medische problemen waaronder mentaal gehandicapten.[310]

- Discriminatie bij de toegang tot voedsel is volgens het CESCR een schending van het recht op toereikende voeding.[311] Er is met andere woorden geen ruimte voor discriminatie bij de toegang tot toereikende voeding, zoals besproken in Hoofdstuk 4 (onder 4.3.2). De staat mag zelf geen om discriminatoire wetgeving of een discriminatoir beleid aannemen. Dit valt onder de verplichting tot respect voor de staat. De staat moet ook discriminatie vanwege derden elimineren. In dergelijk geval heeft de staat een verplichting tot bescherming.

Voorbeelden

De staat moet ook zijn wetgeving herzien om ervoor te zorgen dat alle kasten land kunnen verwerven, om zo de deelname van de lagere kastes in de productie, distributie en consumptie van voedsel verbeteren. (Nepal) [312]

De staat moet de bevolking, en vooral de achtergestelde en gemarginaliseerde groepen van de samenleving, beschermen tegen corruptie, inefficiënte en discriminatie bij de distributie van eten. (Indië)[313]

- Voor bepaalde categorieën kwetsbare personen zal de staat inspanningen moeten leveren om ervoor te zorgen dat ook zij (fysieke) toegang hebben tot toereikende voeding. Deze personen ondervinden vaak moeilijkheden bij de toegang tot voedsel en bevinden zich dus in een *de facto* ongelijke situatie. Er zullen daarom speciale maatregelen moeten genomen worden om de *de facto* discriminatie weg te werken en hun toegang tot voedsel te realiseren, zoals reeds besproken in Hoofdstuk 4 (onder 4.3.6). Dit is een verplichting tot vervulling voor de staat, waarbij de staat soms de toegang tot toereikende voeding van het individu zal moeten faciliteren, en soms het individu rechtstreeks zal moeten voorzien van toereikend voedsel.

---

[310] 13, General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999).

[311] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 18.

[312] *Concluding observation* van het CESCR (24 september 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.66 (2001).

[313] *Concluding observation* van het CESCR (8 augustus 2008), *UN Doc.* E/C.12/IND/CO/5 (2008).

Gevangenen

De staat moet ervoor zorgen dat alle gevangenen en patiënten in gevangenissen en psychiatrische ziekenhuizen van toereikende voeding worden voorzien. (Angola)[314] De staat moet in het bijzonder vrouwelijke gevangenen van toereikend voedsel voorzien (Yemen)[315] In geval gevangenen in de overbevolkte gevangenissen sterven door een gebrek aan eten, moet de staat dringend de nodige middelen voorzien om de gevangenen te kunnen voeden. (Democratische Republiek Congo)[316]

Indien gevangenen slechts één maaltijd van ondermaatse kwaliteit en hoeveelheid per dag ontvangen, moet de staat het budget voor voedsel in gevangenissen omhoog trekken. Ook moeten er kwaliteitscontroles plaatsvinden in de gevangenissen. (Benin) [317] Een staat kan niet enkel aan één gevangenis op zijn grondgebied financiële middelen verlenen. (Democratische Republiek Congo)[318]

Intern ontheemde personen

De staat moet de nodige maatregelen nemen om de situatie van intern ontheemde personen te verbeteren. Dit houdt ook de adoptie van *programmes of action* in, die het recht op toereikende voeding voor deze personen garanderen alsook hun status in de betrokken staat regulariseren. (Georgië)[319]

Slachtoffers van natuurrampen

De staat moet dringend de voedingsbehoeften van de bevolking als gevolg van droogte en een harde winter vervullen, inclusief door internationale humanitaire hulp. [320]

Door de negatieve gevolgen van klimaatveranderingen komt in Australië de toereikende voeding van vooral de inheemse bevolking in gevaar. De staat moet alle passende maatregelen nemen om het genot van het recht op toereikende voeding voor iedereen, maar in het bijzonder voor de inheemse volkeren, te garanderen.[321]

---

[314] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009).
[315] *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.92 (2003).
[316] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/COD/CO/4 (2009).
[317] *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/BEN/CO/2 (2008).
[318] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/COD/CO/4 (2009).
[319] *Concluding observation* van het CESCR (19 december 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.83 (2002).
[320] *Concluding observation* van het CESCR (1 september 2000), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.47 (2000).
[321] *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/AUS/CO/4 (2009).

Burgers en dienstplichtigen bij een gewapend conflict

In een gebied met een gewapend conflict is het vaak onveilig of onmogelijk (wegens bepaalde hindernissen) om toegang te hebben tot voedsel. Hier moet de staat tussenkomen en voorzien in voedsel voor zowel gewone burgers als soldaten. Enerzijds moet staat het gebrek aan toegang tot toereikende voeding van de dienstplichtigen in de gewapende troepen tegengaan. (Russische Federatie)[322] Anderzijds moet de staat samenwerken met internationale organisaties en NGOs, om zo de basisbehoeften van de burgers te voorzien. Ten eerste mag de staat voedsel dat door humanitaire hulporganisaties wordt gegeven niet ontzeggen aan de bevolking. Op die manier wordt er immers hongersnood gecreëerd als oorlogswapen. (Sudan) [323] Ten tweede moet de staat, indien er in bezette gebieden (vanwege de blijvende bezetting, avondklok, wegversperringen en veiligheidscontroles) hindernissen aanwezig zijn voor burgers om toegang tot eten hebben, als hoogste prioriteit ervoor zorgen dat er een onverstoorde toestroom van essentieel voedsel plaatsvindt. (Israël) [324]

- De toegankelijkheid tot voedsel mag het genot van andere mensenrechten niet verstoren.[325] We kunnen hiervan een voorbeeld geven. In sommige staten stelt het CESCR dat een hervorming van het bestaande landbouwsysteem een noodzaak is voor de realisatie van het recht op toereikende voeding. Zo'n hervorming kan echter lang duren, en kan ervoor zorgen dat een individu tijdens de hervorming geen werk heeft.[326] Dit zorgt op zijn beurt voor een gebrek aan inkomen waardoor de realisatie van andere rechten hieronder kan lijden. Het individu kan bijvoorbeeld zijn woning niet meer betalen en is genoodzaakt te verhuizen naar sloppenwijken bij een grote stad. In dat geval zal er een dalende realisatie zijn van zijn recht op toereikende huisvesting.

6.3.1.3 Betaalbaarheid van het voedsel

De economische toegankelijkheid van het recht op toereikende voeding verwijst naar de kosten verbonden aan het verwerven van voedsel voor een geschikt dieet. Deze kosten mogen niet zodanig hoog zijn dat zij het genot van andere basisnoden in gevaar brengen.[327] De staat zal hier, als

[322] *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.94 (2003).
[323] *Concluding observation* van het CESCR (1 september 2000), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.48 (2000).
[324] *Concluding observation* van het CESCR (23 mei 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.90 (2003).003.
[325] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 8.
[326] A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living" in M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 323.
[327] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5

verplichting tot faciliteren, speciale programma's moeten aannemen om voor arme groepen uit de samenleving het recht op toereikende voeding te realiseren.

Voorbeelden

De staat moet, in het geval de bevolking niet in staat is om toereikende voeding te ontvangen, programma's opzetten en hiervoor voldoende fondsen voorzien, om voor iedereen, zeker de meest achtergestelde en gemarginaliseerde personen en sociale groepen, economische toegang te voorzien tot het minimum van essentieel eten dat voldoende, behoorlijk voedzaam en veilig is om vrijheid van honger te garanderen[328]. (Angola) De staat zal bijvoorbeeld inspanningen moeten leveren om de negatieve gevolgen van stijgende voedselprijzen op het gezinsbudget tegen te gaan. (Benin)[329]

De staat moet een publiek voedsel-distributiesysteem opzetten voor de meest achtergestelde en gemarginaliseerde individuen. (Sri Lanka)[330]

6.3.1.4 Duurzaamheid van de toegang tot voedsel

De bewoording van het CESCR bij het definiëren van het recht op toereikende voeding dat iedereen 'ten allen tijde toegang moet hebben' tot toereikende voeding, legt nadruk op de duurzaamheid van de toereikende voeding. Dit wil zeggen dat er voor iedereen op lange termijn toegankelijkheid en beschikbaarheid moet zijn van het voedsel. Er moet dus voedselzekerheid of *food security* zijn voor huidige en toekomstige generaties.[331] In de *Voluntary Guidelines on the Right to Food in the Context of National Food Security* van de FAO wordt gesteld dat er voedselzekerheid is indien iedereen, op elk moment, fysieke en economische toegang heeft tot voldoende, veilig en voedzaam voedsel voor een actief en gezond leven.[332] Er moet dus een zekere stabiliteit aanwezig zijn in de voorraad en de consumptie van voedsel.

(1999), 13.

[328] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009).

[329] *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/BEN/CO/2 (2008).

[330] *Concluding observation* van het CESCR (9 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/LKA/CO/2-4 (2010).

[331] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Foo*d* van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 7.

[332] 5, *Voluntary Guidelines on the Right to Food in the Context of National Food Security* van de Food and Agriculture Organization (FAO) Conference in 2004.

6.3.2 Waardigheid bij het consumeren van voedsel

Om waardigheid bij het consumeren van voedsel te verzekeren, is de vervulling van drie verplichtingen noodzakelijk. Ten eerste zal het voedsel in een bepaalde kwantiteit en kwaliteit aanwezig moeten zijn. Vervolgens moet het voedsel cultureel gezien aanvaardbaar zijn voor het individu.

6.3.2.1 Kwantiteit van het voedsel

Er moet kwantitatief voldoende voedsel aanwezig zijn om de voedingsbehoeften van het individu te bevredigen.[333] Deze verplichting kunnen we linken aan de beschikbaarheid van voedsel (onder 6.3.1.1)

6.3.2.2 Kwaliteit van het voedsel

Er moet kwalitatief voldoende voedsel aanwezig zijn om de voedingsbehoeften van het individu te bevredigen. De voedingsstoffen moeten fysieke en mentale groei, en ontwikkeling stimuleren.[334] Het voedsel moet ook vrij zijn van schadelijke stoffen. De veiligheid van voedsel houdt in dat er een aantal beschermende maatregelen met behulp van zowel publieke als private middelen moeten genomen worden. Deze maatregelen hebben als doel de besmetting van voedsel te verhinderen. [335]

6.3.2.3 Culturele aanvaardbaarheid van het voedsel en informatie over voedsel

Het voedsel moet aanvaardbaar zijn binnen de betrokken samenleving. De aanvaardbaarheid binnen de betrokken samenleving van het voedsel heeft betrekking op elementen die niet te maken hebben met voedingsstoffen. Het kan bijvoorbeeld gaan om het feit dat mensen een bepaald soort voedsel niet mogen eten vanwege hun religieuze overtuigingen.[336] De consument moet hierbij de mogelijkheid hebben om zich te kunnen informeren over de aard van het beschikbare voedsel, zodat

[333] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 8.
[334] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 8.
[335] General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 10.
[336] Zie A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living Including the Right to Food" in A. EIDE, C. KRAUSE en A. ROSAS, *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook*, Den Haag, Kluwer Law International, 2001, (133) 135.

de consument op basis van deze informatie een geïnformeerde beslissing kan nemen omtrent het consumeren van het goed.[337] De staat moet voldoende informatie en scholing voorzien over met voeding gerelateerde onderwerpen. (Bolivië)[338]

6.4 Conclusie

Voedsel staat, als basisbehoefte van de mens, rechtstreeks in verband met menselijke waardigheid. Om die waardigheid te bereiken is een toereikende of behoorlijke vervulling van het recht op toereikende voeding, als onderdeel van het recht op een behoorlijke levensstandaard, noodzakelijk. Deze toereikende vervulling draagt op de volgende manier bij tot waardigheid. Ten eerste draagt de toereikende voeding bij tot waardigheid bij de toegang tot voedsel. Daarvoor moeten volgende verplichtingen door de staat vervuld worden: beschikbaarheid van voedsel, non-discriminatie bij de toegang tot voedsel, betaalbaarheid van het voedsel en duurzaamheid van de toegang tot voedsel. Ten tweede draagt de toereikende voeding bij tot waardigheid bij het consumeren van het voedsel. Daarvoor moeten volgende verplichtingen door de staat vervuld worden: kwantiteit en kwaliteit van het voedsel, culturele aanvaardbaarheid van het voedsel en informatie over het voedsel.

337 General Comment No. 12 on the Right to Adequate Food van het CESCR (12 mei 1999), *UN Doc.* E/C.12/1999/5 (1999), 11.

338 *Concluding observation* van het CESCR (8 augustus 2008), *UN Doc.* E/C.12/BOL/CO/2 (2008).

Hoofdstuk 7: Het recht op toereikende huisvesting

Het tweede expliciete onderdeel van het recht op een behoorlijke levensstandaard zoals erkend in artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag, is het recht op toereikende huisvesting.[339] Dit heb ik reeds besproken in Hoofdstuk 2 (onder 2.2.2). Het CESCR heeft het recht op toereikende huisvesting niet gedefinieerd in zijn *General Comment No. 4*.

7.1 Toereikendheid

Het recht op toereikende huisvesting mag, volgens het CESCR, niet geïnterpreteerd worden op een strikte of enge wijze en kan dus zeker niet gelimiteerd worden tot het hebben van een kamer met vier muren en een dak boven iemands hoofd. In dergelijk geval zou enkel het recht op huisvesting vervuld zijn, en niet het recht op *toereikende* huisvesting.[340] De doelstelling van het recht op toereikende huisvesting moet dus veel ruimer gezien worden, als het recht om ergens in veiligheid, vrede en waardigheid te kunnen leven.[341] De huisvesting moet volgens Kabir voldoende zijn om psychologische noden (privacy), fysieke noden (veiligheid en bescherming) en sociale noden (een 'thuis' voor de familie en plaats om samen te komen met anderen) en soms zelfs economische noden (werkplaats) te vervullen.[342] Eide stelt dat een huis een veilige plaats moet zijn voor een gezin, voldoende privacy moet garanderen, de noodzakelijke warmte moet brengen tijdens koude dagen en voldoende bescherming tegen hitte op warme dagen.[343] Leckie stelt dat het niet enkel een recht is op een onderkomen, maar een recht op een huisvesting van een zekere standaard met bepaalde omringende elementen.[344] Paglione stelt dat het recht op toereikende huisvesting ook het recht bevat om vrij van huiselijk geweld te leven.[345] De Speciale Rapporteur inzake toereikende huisvesting heeft het recht op toereikende huisvesting als volgt gedefinieerd: *"The right of every woman, man,*

339 General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 1.
340 General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 9.
341 General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 7.
342 A.H.M. KABIR, "Development and human rights: litigating the right to adequate housing", *Kluwer Law International* 2002, (97) 106.
343 A. EIDE, "Adequate Standard of Living" in D. MOECKLI, D. HARRIS, S. SHAH en S. SIVAKUMARAN (eds.), *International human rights law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, (233) 241.
344 S. LECKIE, "The Justiciability of Housing Rights", in A. COOMANS & F. VAN HOOF (eds.), *The right to complain about economic, social and cultural rights,* Utrecht, SIM, 1995, 15.
345 Zie G. PAGLIONE, "Domestic Violence and Housing Rights: A Reinterpretation of the Right to Housing", *Human Rights Quarterly* 2006, (120) 120.

youth and child to gain and sustain a secure home and community in which to live in peace and dignity.". De Speciale Rapporteur legt de nadruk dus ook op de veiligheid, vrede en waardigheid waarin men kan leven als gevolg van de toereikende huisvesting.[346]

Deze ruime interpretatie van het recht op toereikende huisvesting vinden we terug in de omschrijving van de toereikendheid of geschiktheid van de huisvesting in de *General Comment No. 4*. Het CESCR stelt dat toereikendheid deels bepaald wordt door de sociale, economische, culturele, klimatologische, ecologische en andere factoren in een samenleving. Daarnaast zijn er echter een aantal aspecten van het recht op toereikende huisvesting die steeds van belang zijn, ongeacht de omstandigheden in een samenleving.[347] Daarom heeft het CESCR een aantal criteria opgesomd waaraan de huisvesting moet voldoen om als toereikend of geschikt te worden beschouwd. De 7 opgesomde criteria zijn: wettelijke zekerheid over de rechten die men heeft op een grond of woning; beschikbaarheid van diensten, materialen en infrastructuur; betaalbaarheid; bewoonbaarheid; toegankelijkheid; locatie en culturele aanvaardbaarheid.[348] De realisatie van deze criteria maakt volgens Paglione het onderscheid tussen een beschutting en een echte thuis.[349]

Het Comité voor Menselijke Nederzettingen en de *Global Strategy for Shelter to the Year 2000* stellen dat: *"Adequate shelter means ... adequate privacy, adequate space, adequate security, adequate lighting and ventilation, adequate basic infrastructure and adequate location with regard to work and basic facilities - all at a reasonable cost"*.[350] Deze criteria komen grotendeels overeen met die van het CESCR. Het grootste verschil tussen beide opsommingen is dat het recht op privacy niet uitdrukkelijk onder de 7 criteria van het CESCR valt. Privacy staat wel op een andere plaats in de *General Comment No. 4* vermeld.[351] Vandaar dat er kritiek mogelijk is op de volledigheid van deze lijst. Er kan immers betwijfeld worden of een lijst met 7 criteria voldoende is om de veiligheid, vrede en waardigheid te creëren die vereist is voor een toereikende huisvesting. Paglione stelt dat de opgesomde criteria enkel betrekking hebben op het materiële aspect van de huisvesting, maar

---

[346] Report of the Special Rapporteur on Adequate Housing as a Component of the Right to an Adequate Standard of Living, Mr. Miloon Kothari, Submitted Pursuant to Commission Resolution 2000/9 (25 januari 2001), *UN Doc.* E/CN.4/2001/51 (2001).

[347] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8.

[348] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8.

[349] G. PAGLIONE, "Domestic Violence and Housing Rights: A Reinterpretation of the Right to Housing", *Human Rights Quarterly* 2006, (120) 128.

[350] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 7.

[351] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 9.

zeggen niets over wat er zich binnenshuis kan afspelen. Misbruik, huiselijk geweld en vernedering kunnen, in een huis dat perfect voldoet aan alle criteria, toch zorgen voor een gevoel van onveiligheid en onwaardigheid in de woning.[352]

7.2 Core Obligation

In de *General Comment No. 4* wordt geen uitdrukkelijke melding gemaakt van de *core obligation*. Sommige auteurs stellen dat de 7 criteria van de geschiktheid van de huisvesting bepalen of de minimum-verplichting vervuld is of niet. Leckie stelt dat de staat als *core obligation* basisbeschutting of -huisvesting moet verzekeren voor alle individuen. [353]

7.3 Waardigheid

Voor een leven in waardigheid is, zoals reeds aangehaald in Hoofstuk 5 (onder 5.2.2), een vervulling van de menselijke basisnoden op een waardige manier vereist. Huisvesting is voor de mens een basisbehoefte. Voor een leven in waardigheid is dus een toereikende of behoorlijke vervulling van deze huisvestingsbehoefte, als onderdeel van het recht op een behoorlijke levensstandaard, vereist. In zijn *General Comment No. 4* over het recht op toereikende huisvesting bepaalt het CESCR dat het recht op toereikende huisvesting rechtstreeks in verband staat met de menselijke waardigheid.

> "*The right to housing is integrally linked to other human rights and to the fundamental principles upon which the Covenant is premised. This is "the inherent dignity of the human person" from which the rights in the Covenant are said to derive ...*"[354]

Ik heb de 7 criteria uit de *General Comment No. 4* aangevuld met de aanbevelingen uit de *concluding observations* over het recht op toereikende huisvesting, om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen over de verplichtingen van de staat om het recht op toereikende huisvesting te verwezenlijken. De concluding observations heb ik opgezocht via de website *Universal Human*

---

352 Zie G. PAGLIONE, "Domestic Violence and Housing Rights: A Reinterpretation of the Right to Housing", *Human Rights Quarterly* 2006, (120) 127.

353 S. LECKIE, "The Justiciability of Housing Rights", in A. COOMANS & F. VAN HOOF (eds.), *The right to complain about economic, social and cultural rights,* Utrecht, SIM, 1995, 36.

354 General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 7.

Rights Index, onder het recht op toereikende huisvesting.[355] Vervolgens heb ik onderzocht hoe de vervulling van het recht op toereikende huisvesting kan bijdragen tot menselijke waardigheid. Hierbij kunnen we het onderscheid maken tussen verplichtingen van de staat die noodzakelijk zijn voor waardigheid bij de toegang tot de huisvesting en verplichtingen van de staat die noodzakelijk zijn voor waardigheid tijdens het wonen in de huisvesting.

7.3.1 Waardigheid bij de toegang tot de huisvesting

Onder waardigheid bij de toegang tot de huisvesting kunnen we drie verplichtingen onderscheiden die voor dergelijke waardigheid zorgen. Ten eerste moeten er voldoende woningen beschikbaar zijn. Deze verplichting mag echter niet geïnterpreteerd worden als een uitsluitende verplichting voor de staat om voor iedereen gratis huizen te bouwen, maar eerder als het aanmoedigen van huizenbouw in de private sector. Ten tweede mag er geen discriminatie aanwezig zijn bij de toegang tot de huisvesting. Voor sommige kwetsbare groepen zullen er bijzondere maatregelen moeten genomen worden om een *de facto* discriminatie te elimineren. Ten derde moeten de beschikbare woningen betaalbaar zijn voor de bevolking, zo niet kan er geen toegang verzekerd worden voor arme bevolkingsgroepen.

7.3.1.1 Beschikbaarheid van huisvesting

In geval van een acuut huisvestingstekort in de staat, is het de taak van de overheid om dit probleem aan te pakken. De staat moet immers alle noodzakelijke maatregelen nemen om te verzekeren dat het recht op toereikende huisvesting gegarandeerd is ten opzichte van alle personen die wonen onder zijn jurisdictie. (Uzbekistan)[356] Hoewel de primaire verplichting voor de realisatie van het recht op toereikende huisvesting op de staat ligt, omvat het aanpakken van dergelijk huisvestingstekort niet louter een verplichting voor de staat om iedereen te voorzien van gratis huisvesting.[357] Het CESCR stelt in de *General Comment No. 4* dat deze methode voor de meeste staten niet haalbaar is. Het bouwen van woningen is immers een financieel zware last voor de staat.

"Measures designed to satisfy a State party's obligations in respect of the right to adequate housing may reflect whatever mix of public and private sector measures considered appropriate.

[355] Universal Human Rights Index, onderdeel van de officiële website van de Verenigde Naties, http://uhri.ohchr.org/.
[356] *Concluding observation* van het CESCR (24 januari 2006), *UN Doc.* E/C.12/UZB/CO/1 (2006).
[357] A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living" in M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 335.

While in some States public financing of housing might most usefully be spent on direct construction of new housing, in most cases, experience has shown the inability of Governments to fully satisfy housing deficits with publicly built housing."[358]

Het is eerder de taak van de staat om een omgeving te creëren waarin individuen op toereikende wijze zelf hun nood tot huisvesting voor zichzelf en hun familie kunnen vervullen.[359] Deze omgeving kan door de staat gecreëerd worden door huizenbouw in de private sector aan te moedigen, bijvoorbeeld door een toelage vanwege de overheid of een beperking van strikte bouwvoorwaarden.[360] Het gaat dus niet enkel om een verplichting tot voorzien, maar vooral om een verplichting tot faciliteren. De staat moet hiervoor een nationale huisvestingsstrategie en een *plan of action* aannemen. (Algerije)[361] De staat moet daarbij zijn nationale huisvestingsbudget verhogen tot een geschikt niveau in verhouding met de draagwijdte van het probleem van huisvestingstekort. (Sri Lanka)[362]

7.3.1.2 Non-discriminatie bij de toegang tot de huisvesting

Huisvesting moet toegankelijk zijn voor iedereen.[363] Dit betekent dat de staat enerzijds geen discriminatie kan tolereren bij de toegang tot de huisvesting, en anderzijds bijzondere maatregelen moet nemen om voor kwetsbare personen de toegang tot huisvesting te verzekeren.

- De staat mag zelf geen discriminatoire wetgeving of een discriminatoir beleid aannemen. Dit is een verplichting tot respect voor de staat. De staat moet ook maatregelen nemen om iedereen te beschermen tegen discriminatie van derden bij de realisatie van het recht op toereikende huisvesting. Een voorbeeld van dergelijke discriminatie is dat huiseigenaars enkel bereid zijn hun huis te verhuren aan personen zonder handicap. Dit is een verplichting tot bescherming voor de staat. Dit hebben we reeds besproken in Hoofdstuk 4 (onder 4.3.2).

---

358 General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 14.

359 A. KABIR, "Development and human rights: litigating the right to adequate housing", *Kluwer Law International* 2002, (97) 107.

360 A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living" in M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 336.

361 *Concluding observation* van het CESCR (30 november 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.71 (2001).

362 *Concluding observation* van het CESCR (9 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/LKA/CO/2-4 (2010).

363 Artikel 2(2) EcoSoC-Verdrag; General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 6.

Voorbeelden

De staat mag geen nadelige regeling tolereren voor grote families, eenoudergezinnen of lage inkomensgezinnen om in aanmerking te komen voor sociale woningen. (België) [364] De staat mag bijvoorbeeld sociale woningen niet enkel reserveren voor werknemers uit de publieke sector. (Benin)[365] De staat moet zich bijvoorbeeld ook onthouden van de distributie van sociale woningen door openbare veiling tegen hoge prijzen. Op die manier worden achtergestelde en gemarginaliseerde individuen immers benadeeld. (Hongarije)[366]

Bestaande wetgeving die discriminatie inzake huisvesting bestrijdt, moet de staat op een doeltreffende wijze implementeren. Op die manier kan de staat discriminerende praktijken uitgevoerd door private actoren tegengaan. (Frankrijk)[367]

Indien bepaalde personen benadeeld worden bij de toegang tot toereikende huisvesting, moet de staat alle passende maatregelen nemen (waaronder een algemeen beleid) om deze discriminatie uit te roeien. Het kan gaat om benadeling ten opzichte van onder meer vrouwen, migranten, in eigen land ontheemde personen, arme mensen, Roma, gehandicapten en personen aangetast door HIV. (Angola)[368]

De staat moet, in nauw overleg met de betrokken bevolking, alle maatregelen nemen om het fenomeen van residentiële segregatie gebaseerd op raciale, etnische of nationale oorsprong te verminderen, alsook de negatieve gevolgen hiervan op de woonomstandigheden van de betrokken individuen en groepen. (Frankrijk)[369]

- Vervolgens moet er, in de wetten en het beleid van de staat, prioriteit gegeven worden aan kwetsbare groepen bij de toegang tot huisvesting.[370] Voor deze personen is het immers in realiteit vaak moeilijk om hun huisvestingsbehoefte te vervullen, zodat er een *de facto* ongelijke situatie ontstaat. Er zullen daarom speciale maatregelen moeten genomen worden om de *de facto* discriminatie weg te werken en hun toegang tot huisvesting te realiseren, zoals reeds besproken in

[364] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2000), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.54 (2000).
[365] *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/BEN/CO/2 (2008).
[366] *Concluding observation* van het CESCR (16 januari 2008), *UN Doc.* E/C.12/HUN/CO/3 (2008).
[367] *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/FRA/CO/3 (2008).
[368] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009).
[369] *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/FRA/CO/3 (2008).
[370] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8(e).

Hoofdstuk 4 (onder 4.3.6). Dit is een verplichting tot vervulling voor de staat, waarbij de staat de toegang tot toereikende huisvesting soms zal faciliteren, en soms zal voorzien. Voor bepaalde categorieën kwetsbare personen voorziet het CESCR een aantal speciale maatregelen.

Daklozen

De staat moet het probleem van dakloosheid op zijn territorium op prioritaire wijze aanpakken. (Australië; Benin)[371] De staat moet de nodige maatregelen nemen om dakloosheid te bestrijden, in het bijzonder voor groepen in de samenleving die hierdoor disproportioneel geraakt zijn, zoals etnische minderheden. (UK)[372]

Enerzijds moet de staat dakloosheid trachten te voorkomen (onder meer door huisvesting te voorzien). (Nederland)[373] De staat moet prioriteit geven bij de toegang tot huisvesting aan personen die dakloos zijn of die wonen in extreem ondermaatse leefomstandigheden. (Republiek Korea)[374] Ondermaatse omstandigheden zijn gekenmerkt door onveilige, ongezonde en onhygiënische leefomstandigheden. (Frankrijk)[375] De staat moet verder ook studies ondernemen om op die manier een precieze indruk te krijgen van het probleem van dakloosheid alsook de oorzaken ervan. (Spanje) [376]

Anderzijds moet de staat bijstand geven aan daklozen. (Spanje)[377] De staat moet alle nodige maatregelen nemen om de kwaliteit en kwantiteit van opvangcentra te verbeteren. (Frankrijk)[378] De staat moet daklozen die lijden onder serieuze gezondheidsproblemen, toereikende gezondheidszorg verschaffen. (UK)[379] De staat moet vooral tijdens de wintermaanden aandacht vestigen op bewustmaking over dakloosheid. (Frankrijk)[380]

Tenslotte moet de staat daklozen opnieuw in de samenleving trachten te integreren. (Nederland)[381]

[371] *Concluding observation* van het CESCR (12 juni 2009), *UN Doc.* E/C.12/AUS/CO/4 (2009); *Concluding observation* van het CESCR (5 juni 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.78 (2002).
[372] *Concluding observation* van het CESCR (5 juni 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.79 (2002).
[373] *Concluding observation* van het CESCR (19 november 2010), *UN Doc.* E/C.12/NDL/CO/4-5 (2010).
[374] *Concluding observation* van het CESCR (20 november 2009), *UN Doc.* E/C.12/KOR/CO/3 (2009).
[375] *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/FRA/CO/3 (2008).
[376] *Concluding observation* van het CESCR (7 juni 2004), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.99 (2004).
[377] *Concluding observation* van het CESCR (7 juni 2004), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.99 (2004).
[378] *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/FRA/CO/3 (2008).
[379] *Concluding observation* van het CESCR (5 juni 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.79 (2002).
[380] *Concluding observation* van het CESCR (30 november 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.72 (2001).
[381] *Concluding observation* van het CESCR (19 november 2010), *UN Doc.* E/C.12/NDL/CO/4-5 (2010).

De staat moet aangepaste programma's en een beleid ontwikkelen om de sociale integratie van dakloze personen te vergemakkelijken. (Frankrijk)[382]

Straatkinderen

De staat moet alle noodzakelijke maatregelen nemen om het fenomeen straatkinderen aan te vechten. De staat moet daarom de basisoorzaken van het fenomeen vaststellen en aanpakken. (Rusland)[383]

De staat moet voor de straatkinderen toegang verzekeren tot onderwijs, onderdak en gezondheidszorg. (Rusland)[384] Dit kan onder meer door het openen van dagcentra, in samenwerking met NGO's. (Voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië)[385]

Roma

Bij de implementatie van nationale huisvestingsprogramma's moet de staat met de specifieke situatie van de Roma rekening houden. (Polen)[386] De staat moet toereikende deelname van Roma vertegenwoordigers in de implementatie van nationale *plans of action* met betrekking tot huisvesting verzekeren, en voor deze programma's voldoende fondsen toewijzen. (Serbia Montenegro)[387] De staat moet ook Roma-verenigingen betrekken in het opstellen van dergelijke nationale programma's die hun toestand trachten te verbeteren. (Spanje) [388]

De staat moet ervoor zorgen dat alle Roma toegang hebben tot geschikte en betaalbare huisvesting, zekerheid van huur, elektriciteit, toereikend drinkbaar water, gas, verwarming, riolering, sanitair en andere essentiële diensten. Dit kan bereikt worden door hetzij legalisatie en verbetering van de infrastructuur en voorzieningen van de bestaande Roma nederzettingen, hetzij door sociale woningbouw. (Italië; Ukraïne; Voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië)[389]

---

382 *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/FRA/CO/3 (2008).
383 *Concluding observation* van het CESCR (1 juni 2011), *UN Doc.* E/C.12/RUS/CO/5 (2011).
384 *Concluding observation* van het CESCR (1 juni 2011), *UN Doc.* E/C.12/RUS/CO/5 (2011).
385 *Concluding observation* van het CESCR (24 november 2006), *UN Doc.* E/C.12/MKD/CO/1(2008).
386 *Concluding observation* van het CESCR (20 november 2009), *UN Doc.* E/C.12/POL/CO/5 (2009).
387 *Concluding observation* van het CESCR (23 juni 2005), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.108 (2005).
388 *Concluding observation* van het CESCR (23 juni 2005), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.108 (2005).
389 *Concluding observation* van het CESCR (14 december 2004), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.103 (2004); *Concluding observation* van het CESCR (4 januari 2008), *UN Doc.* E/C.12/UKR/CO/5 (2008); *Concluding observation* van het CESCR (24 november 2006), *UN Doc.* E/C.12/MKD/CO/1(2008).

De staat moet voldoende, geschikte en veilige *stopping sites* voor Roma/Zigeuners voorzien. (UK)[390]

Intern ontheemde personen

De staat moet de basisoorzaken van het probleem van intern ontheemde personen (bijvoorbeeld in oorlogszones) aanpakken. De staat moet volledig samenwerken met internationale organisaties en NGO's in het veld, om geschikte maatregelen te kunnen voorzien om de basisnoden van intern ontheemde personen te vervullen. Het gaat onder meer om toereikende basisbeschutting, werk, voedsel, gezondheidszorg en onderwijs voor kinderen. (Sudan)[391]

De staat moet inspanningen leveren om te verzekeren dat intern ontheemde personen en vluchtelingen hun eigendom terug in bezit kunnen nemen. De staat moet hierbij zorgen voor fysieke veiligheid en een duurzame terugkeer naar hun verblijfplaats van voor het gewapend conflict. (Voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië)[392] Ook moeten de intern ontheemden op directe wijze betrokken worden bij alle fases van de aanname en implementatie van de *Municipal Return Strategies*. (Servië)[393] Indien deze intern ontheemde personen niet kunnen terugkeren naar hun oorspronkelijk huis, moet de staat zorgen voor woon- en werkgelegenheid in nieuwe nederzettingen. (Angola)[394] Indien deze terugkeer niet mogelijk is wegens onveiligheid, moet de staat voorzien in geschikte tijdelijke huisvesting. (Rusland)[395]

De staat moet zorgen voor toereikende bijstand bij de reïntegratie in de samenleving van personen die ten gevolge van gewapende conflicten in hun eigen land ontheemd zijn. Deze bijstand bestaat onder meer uit financiële hulp. (Angola)[396] De staat moet bijvoorbeeld financiële bijstand voorzien om basis huishoud- en landbouwmiddelen te vervangen, die vernietigd zijn tijdens het conflict. (Voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië)[397]

Het moet op een transparante wijze voor deze mensen mogelijk zijn om claims voor schade aan hun

[390] *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/GBR/CO/5 (2009).
[391] *Concluding observation* van het CESCR (1 september 2000), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.48 (2000).
[392] *Concluding observation* van het CESCR (24 november 2006), *UN Doc.* E/C.12/MKD/CO/1(2008).
[393] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/UNK/CO/1 (2008).
[394] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009).
[395] *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.94 (2003).
[396] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009).
[397] *Concluding observation* van het CESCR (24 november 2006), *UN Doc.* E/C.12/MKD/CO/1(2008).

eigendom door een rechtbank te behandelen. (Servië)[398] Op lokaal niveau moeten er mechanismen gecreëerd worden die geschillen over grond en eigendom oplossen. De staat moet de beschadigde woningen en bouwgronden van intern ontheemden herstellen, en compensatie moet voorzien worden voor de bezetting van hun land. (Sri Lanka)[399] Personen wiens eigendom is vernietigd tijdens militaire operaties, moeten geschikte compensatie ontvangen binnen een redelijke termijn. (Rusland)[400]

Gehandicapten

De staat moet personen met een handicap voorzien van toereikende huisvesting. (Turkije)[401]

Slachtoffers van natuurrampen

De staat moet inspanningen leveren om de slachtoffers van een aardbeving of orkaan opnieuw van toereikende huisvesting te voorzien, binnen het kader van de *national housing strategy*. De staat moet deze inspanningen in het bijzonder leveren voor lage inkomensgroepen, kwetsbare en gemarginaliseerde groepen en degenen die hun huis kwijtgespeeld zijn als gevolg van de aardbeving of orkaan. (Marokko; Honduras)[402]

De staat moet arme slachtoffers van de aardbeving bijstaan in hun financiële verplichtingen om leningen af te betalen, die door hen ondernomen werden om hun vernielde huizen opnieuw op te bouwen. De staat moet hiermee trachten te verhinderen dat mensen opnieuw hun huis moeten verkopen om hypotheekleningen af te kunnen betalen. (Japan)[403] De staat moet in het bijzonder bijstand geven aan vrouwen en kinderen die slachtoffer zijn van de aardbeving. (Marokko)[404]

Immigranten

De staat moet ervoor zorgen dat nationale regulering omtrent huisvestingsnormen, in het bijzonder

[398] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/UNK/CO/1 (2008).
[399] *Concluding observation* van het CESCR (9 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/LKA/CO/2-4 (2010).
[400] *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.94 (2003).
[401] *Concluding observation* van het CESCR (12 juli 2011), *UN Doc.* E/C.12/TUR/CO/1 (2011).
[402] *Concluding observation* van het CESCR (4 september 2006), *UN Doc.* E/C.12/MAR/CO/3 (2006); *Concluding observation* van het CESCR (21 mei 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.57 (2001).
[403] *Concluding observation* van het CESCR (24 september 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.67 (2001).
[404] *Concluding observation* van het CESCR (4 september 2006), *UN Doc.* E/C.12/MAR/CO/3 (2006).

over overbevolking, ook toepasselijk zijn op opvangcentra voor immigranten. (Duitsland)[405]

De staat moet ervoor zorgen dat voor *sans papiers* (illegale immigranten) en voor asielzoekers die niet naar hun eigen land kunnen teruggestuurd worden, de *core obligation* van het recht op toereikende huisvesting vervuld is. (Nederland; Noorwegen)[406]

Slachtoffers van een economische crisis

De staat moet de personen die geraakt zijn door de koffiecrisis, voorzien van gesubsidieerde huisvesting. (Guatemala)[407]

7.3.1.3 Betaalbaarheid van de huisvesting

Huisvesting moet betaalbaar zijn voor de bevolking. Betaalbaarheid betekent volgens het CESCR dat de persoonlijke en huishoudelijke kosten die verband houden met de huisvesting, het genot van andere basisbehoeften niet in gevaar brengen. Zo mag de maandelijkse huurprijs van een appartement er niet voor zorgen dat er voor het individu geen geld meer overblijft om medische hulp te zoeken. Daarom zouden staten ervoor moeten zorgen dat de woonuitgaven min of meer in verhouding staan met het inkomensniveau van de bevolking.[408]

- Als een persoon geen betaalbare huisvesting kan vinden, moet de staat een systeem van subsidies en financiering inrichten.[409] Dit is een verplichting tot faciliteren voor de staat.

Voorbeelden

De staat moet redelijke toegang tot huisvestingskrediet voor lage inkomensgroepen voorzien. (Senegal)[410]

---

[405] *Concluding observation* van het CESCR (12 juli 2011), *UN Doc.* E/C.12/DEU/CO/5 (2011).

[406] *Concluding observation* van het CESCR (19 november 2010), *UN Doc.* E/C.12/NDL/CO/4-5 (2010); *Concluding observation* van het CESCR (23 juni 2005), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.109 (2005).

[407] *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.93 (2003).

[408] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8(c).

[409] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991)., 8(c).

[410] *Concluding observation* van het CESCR (24 september 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.62 (2001).

De staat moet betaalbare huur van huizen promoten door huursubsidies toe te kennen. (België)[411]

- De betaalbaarheid van huizen kan verder op verschillende wijzen bereikt worden. Enerzijds kan men opteren voor het bouwen van nieuwe sociale woningen, anderzijds kan men bestaande huizen renoveren zodat ze voor de bewoners kunnen bijdragen tot een behoorlijke levensstandaard. Ook dit is een verplichting tot faciliteren voor de staat.

Sociale woningbouw

De staat moet de sociale woningbouw verhogen, om zo de wachttijden te verminderen. (Algerije; Ierland)[412] De staat moet investeren in sociale woningbouw om in de huisvestingsnoden van arme en laag betaalde werkers te voorzien. (Filippijnen; Mexico)[413] Plannen voor sociale woningbouw moeten volledig worden geïmplementeerd, in het bijzonder de plannen bedoeld voor achtergestelde en gemarginaliseerde individuen, inclusief mensen die in krottenwijken leven. (Sri Lanka)[414]

De staat moet krottenwijken *upgraden* door projecten, waarvan de prioriteit moet gegeven worden aan de constructie van sociale woningen die betaalbaar zijn voor achtergestelde en gemarginaliseerde individuen en families. De betrokken gemeenschappen moeten op doeltreffende wijze geraadpleegd worden en betrokken worden bij de planning en implementatie van dergelijke projecten. (Kenya)[415]

Renovatie van ondermaatse huisvesting

De staat moet onmiddellijk maatregelen nemen om de slechte woonomstandigheden van families en individuen te verbeteren. (UK)[416] De staat moet daarbij arme stedelijke nederzettingen upgraden. (Democratische Republiek Congo)[417] De staat moet ook trachten families verhuizen vanuit hun onregelmatige nederzettingen naar veilige woningen. (Uruguay)[418]

---

[411] *Concluding observation* van het CESCR (3 december 2007), *UN Doc.* E/C.12/BEL/CO/3 (2008).

[412] *Concluding observation* van het CESCR (30 november 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.71 (2001); *Concluding observation* van het CESCR (5 juni 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.77 (2002).

[413] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/PHL/CO/4 (2008); *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2006), *UN Doc.* E/C.12/MEX/CO/4 (2006).

[414] *Concluding observation* van het CESCR (9 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/LKA/CO/2-4 (2010).

[415] *Concluding observation* van het CESCR (19 november 2008), *UN Doc.* E/C.12/KEN/CO/1 (2008).

[416] *Concluding observation* van het CESCR (5 juni 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.79 (2002).

[417] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/COD/CO/4 (2009).

[418] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/URY/CO/3-4 (2010).

In residentiële gebieden moet de staat alle nodige maatregelen nemen om er de woonomstandigheden te verbeteren, door het vergemakkelijken van de renovatie van bestaande huizencomplexen en door hun infrastructuur te verbeteren. (Frankrijk)[419]

- Huurders moeten beschermd worden door de staat tegen onredelijk hoge huurprijzen of onredelijke verhogingen van huurgeld.[420] De staat moet met name verzekeren dat huurgelden aangerekend worden die in verhouding zijn met de kwaliteit van de huisvesting. (België)[421] Dit is een verplichting tot bescherming voor de staat.

7.3.2 Waardigheid bij het bewonen van de huisvesting

Onder waardigheid bij het bewonen van de huisvesting vallen een aantal verplichtingen voor de staat die ervoor zorgen dat een individu dagelijks kan genieten van zijn of haar toereikende huisvesting. Ten eerste moet het individu (een graad van) zekerheid hebben over zijn rechten op de huisvesting. Het individu moet zeker zijn dat de huisvesting hem of haar niet zomaar kan afgenomen worden. Vervolgens zijn er een aantal vereisten waaraan de huisvesting materieel gezien moet voldoen. De huisvesting moet bewoonbaar zijn, er moeten een aantal voorzieningen aanwezig zijn, de ligging moet gezond en nuttig zijn. Tenslotte moet de woning ook cultureel gezien aanvaardbaar zijn voor de bewoner.

Men kan bij deze verplichtingen telkens een onderscheid maken indien de huisvesting van private eigenaars is, of indien de huisvesting eigendom is van de staat (bijvoorbeeld sociale woningen). Indien er private eigenaars zijn, zal het garanderen van waardigheid bij het bewonen van de huisvesting een verplichting tot bescherming voor de staat uitmaken. Indien het echter de staat is die huizen bouwt, zal de garantie van waardigheid onder de verplichting tot vervulling van de staat vallen.

[419] *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2008), *UN Doc.* E/C.12/FRA/CO/3 (2008).
[420] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8(c).
[421] *Concluding observation* van het CESCR (3 december 2007), *UN Doc.* E/C.12/BEL/CO/3 (2008).

7.3.2.1 Zekerheid over de rechten op een huisvesting

7.3.2.1.1 Algemeen

Ongeacht welke soort rechten men heeft op een woning (huur, leasing, eigendom, etc.), iedereen moet (een graad van) zekerheid bezitten op die rechten.[422] Die zekerheid moet hen wettelijk beschermen tegen eenzijdige wijzigingen van deze rechten (zoals uithuiszetting), die plaatsvinden zonder hun raadpleging en zonder motivatie en compensatie (vanwege de overheid). Het criterium van de wettelijke zekerheid over de rechten die men heeft op zijn huisvesting wordt door Paglione gezien als de 'hoeksteen' van het recht op toereikende huisvesting. Dit is logisch aangezien een persoon enkel zijn recht op toereikende huisvesting kan realiseren indien het ook mogelijk is voor deze persoon om rechten te hebben op een woning.[423]

Indien de huisvesting eigendom is van de overheid, zal er sprake zijn van een verplichting tot respect in hoofde van de staat. Indien de huisvesting eigendom is van private eigenaars (individuen of ondernemingen), heeft de staat een verplichting tot bescherming tegen deze derden. Daarnaast moet de staat ook bescherming bieden tegen personen die geen enkel recht uitoefenen op de huisvesting, maar die toch een bedreiging vormen voor de uitoefening van de rechten op de huisvesting.

- De staat moet wetgeving aannemen om mensen deze zekerheid over hun huisvesting te garanderen.

Voorbeelden

De staat mag geen wetgeving laten bestaan die niet voldoende zekerheid verschaft over de rechten op een grond, zoals wetgeving die geen bescherming biedt tegen willekeurige verhoging van huurgelden. (Australië) [424] De staat moet dus onder andere wetgeving invoeren die toeziet op de huur en huurprijs van woningen. (Mexico)[425]

---

[422] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8(a).

[423] G. PAGLIONE, "Domestic Violence and Housing Rights: A Reinterpretation of the Right to Housing", *Human Rights Quarterly* 2006, (120) 128.

[424] *Concluding observation* van het CESCR (1 september 2000), *UN Doc.* E/C.12/ADD.50 (2000).

[425] *Concluding observation* van het CESCR (9 juni 2006), *UN Doc.* E/C.12/MEX/CO/4 (2006).

De staat moet een eigen wetgeving maken voor de private markt-verhuur. (Israël)[426]

De staat moet bij het opstellen van de nationale strategie voldoende fondsen toewijzen aan de realisatie van programma's die erop gericht zijn om zekerheid van huur te verzekeren. Deze programma's moeten in het bijzonder voor de leden van de meest achtergestelde en gemarginaliseerde groepen in de bevolking gerealiseerd worden. (Filippijnen)[427]

- De nationale en lokale autoriteiten moeten deze zekerheid ook garanderen in hun beleid en maatregelen met betrekking tot huisvesting.

Voorbeelden

De staat moet zekerheid van huur garanderen, met duidelijke institutionele verantwoordelijken op nationale, provinciale en lokale niveaus. (Democratische Republiek Congo)[428]

Alle federale en lokale overheden moeten een huisvestingsbeleid aannemen dat huurders beschermt tegen willekeurige verhoging van huurgelden. (Australië) [429]

De staat moet het individu beschermen tegen misbruik door huisbazen, projectontwikkelaars en grondbezitters.[430]

Elke veiligheidsmaatregel die door de staat genomen wordt, mag niet op disproportionele wijze de toegang tot huisvesting beperken of verhinderen. Indien de bevolking door deze veiligheidsmaatregel schade aan of verlies van z'n eigendom en grond zou ervaren, dan is de staat verplicht om een herstel of geschikte compensatie uit te voeren. (Israël)[431]

De staat moet maatregelen nemen om een einde te maken aan de situatie waarin burgers, wiens eigendom op illegale wijze bezet is door vluchtelingen en intern ontheemde personen, niet meer in hun eigen huis kunnen wonen. Zij moeten hiervoor gecompenseerd worden en alternatieve

---

426 *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2011), *UN Doc.* E/C.12/ISR/CO/3 (2011).
427 *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/PHL/CO/4 (2008).
428 *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/COD/CO/4 (2009).
429 *Concluding observation* van het CESCR (1 september 2000), *UN Doc.* E/C.12/ADD.50 (2000).
430 S. LECKIE, "The Justiciability of Housing Rights", in A. COOMANS & F. VAN HOOF (eds.), *The right to complain about economic, social and cultural rights,* Utrecht, SIM, 1995, 38.
431 *Concluding observation* van het CESCR (23 mei 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.90 (2003).

huisvesting moet aangeboden worden. (Azerbeidzjan)[432]

- Indien er een bedreiging bestaat voor de zekerheid van de rechten die men heeft op een huisvesting, moet de staat de betrokken bewoners hiervan tijdig kennis geven en in overleg betrekken.

Voorbeelden

Geen enkel ontwikkelings- of stedelijk vernieuwingsproject zou mogen uitgevoerd worden zonder voorafgaande kennisgeving van de geraakte personen, om geweld te vermijden. (Republiek Korea) [433]

De staat moet, voorafgaand aan de implementatie van ontwikkelings- en stedelijke vernieuwingsprojecten, consultaties ondernemen met geraakte bewoners die openbaar en betekenisvol zijn, en met een mogelijkheid tot participatie van de geraakte bewoners. (Filippijnen) [434] Deze consultaties moeten ook gebeuren voorafgaand aan sportevenementen en andere gelijkaardige activiteiten die de bewoners raken in hun recht op toereikende huisvesting. (Indië)[435]

7.3.2.1.2 Uithuiszetting

Het CESCR heeft in zijn *General Comment No. 4* gesteld dat gedwongen uithuiszetting *prima facie* onverenigbaar is met het EcoSoC-Verdrag en dat dit enkel gerechtvaardigd is in heel uitzonderlijke omstandigheden.[436] Deze praktijk doet immers afbreuk aan de zekerheid van de rechten die men heeft op een bepaalde huisvesting, en is dus strijdig met een waardige vervulling van het recht op toereikende huisvesting. Gedwongen uithuiszetting gaat gepaard met fysieke, psychologische en emotionele stress voor de slachtoffers. De onzekerheid die gepaard gaat met de uithuiszetting is volgens Chenwi in vele gevallen traumatisch.[437] Aangezien het CESCR veel staatsrapporten binnenkreeg waaruit bleek dat de betrokken overheid deze verplichting had geschonden, besloot het CESCR om deze problematiek te verduidelijken. Een gedetailleerde *General Comment No. 7* over

---

[432] *Concluding observation* van het CESCR (18 november 2004), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.104 (2004).
[433] *Concluding observation* van het CESCR (20 november 2009), *UN Doc.* E/C.12/KOR/CO/3 (2009).
[434] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/PHL/CO/4 (2008).
[435] *Concluding observation* van het CESCR (8 augustus 2008), *UN Doc.* E/C.12/IND/CO/5 (2008).
[436] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 18.
[437] Zie L. CHENWI, "Putting Flesh on the Skeleton: South African Judicial Enforcement of the Right to Adequate Housing of Those Subject to Evictions", *Human Rights Law Review* 2008, (105) 107.

gedwongen uithuiszetting werd opgesteld.[438] Een uithuiszetting wordt in de *General Comment no. 7* gedefinieerd als :

"*permanent or temporary removal against their will of individuals, families and/or communities from the homes and/or land which they occupy, without the provision of, and access to, appropriate forms of legal or other protection*".[439]

Shivani Chaudry stelt dat er drie basiskenmerken zijn van een gedwongen uithuiszetting[440]:

- de verwijdering van het individu of de groep van hun gewoonlijke woon- en werkplaats;
- onvrijwillig en onder dwang;
- niet in overeenstemming met nationaal en/of internationaal recht.

- Wettelijk kader

Het CESCR bepaalt uitdrukkelijk dat de staat zelf geen gedwongen uithuiszetting mag uitvoeren (onder de verplichting tot respect). [441] Daarnaast moet de staat ervoor zorgen dat wetgeving inzake gedwongen uithuiszetting afgedwongen wordt ten opzichte van agenten van de staat en derde partijen die een gedwongen uithuiszetting uitvoeren (onder de verplichting tot respect en bescherming).[442] Wetgeving inzake gedwongen uithuiszetting is volgens het CESCR dus een essentiële basis voor de doeltreffende bescherming van het individu.[443] Door wetgeving, aangevuld met andere maatregelen, kan gedwongen uithuiszetting in de eerste plaats voorkomen worden, of bestraft indien de uithuiszetting uitgevoerd werd zonder de geschikte beschermingsmaatregelen.[444] De wetgeving inzake gedwongen uithuiszetting moet aan drie vereisten voldoen:[445]

- De wetgeving moet de grootst mogelijke zekerheid verlenen voor personen die rechten

[438] A.H.M. KABIR, "Development and human rights: litigating the right to adequate housing", *Kluwer Law International* 2002, (97) 105.
[439] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 4.
[440] Zie S. CHAUDRY, "Development-induced Displacement and Forced Evictions", *Transnat'l Legal Pol'y* 2010, (591) 601.
[441] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 8.
[442] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 8.
[443] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 9.
[444] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 9.
[445] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 9.

hebben op een huis of grond.

- De wetgeving moet conform het EcoSoC-Verdrag zijn (en dus in overeenstemming met het recht op toereikende huisvesting).
- De wetgeving moet op strikte wijze de omstandigheden (zoals een vereiste van voorafgaande kennisgeving) omschrijven waaronder een uithuiszetting kan plaatsvinden. De staat moet ook de waarborgen definiëren voor personen die het slachtoffer zijn van een gedwongen uithuiszetting. (Angola; Polen)[446]

Uit deze derde vereiste kunnen we afleiden dat het mogelijk is om een uithuiszetting uit te voeren indien aan de voorwaarden in de wet voldaan is. Er is dus geen absoluut verbod van gedwongen uithuiszetting. De relativiteit van het verbod kan ook uit de tekst van de *General Comment No. 4* worden afgeleid. Deze tekst bepaalt immers dat een 'graad' van zekerheid moet toegekend worden aan het individu met betrekking tot de rechten op een huisvesting, een absolute zekerheid is met andere woorden niet vereist. Eide stelt dat een absolute bescherming tegen gedwongen uithuiszetting ook niet kan worden volgehouden in een hedendaagse maatschappij.[447] Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de situatie waarin een huurder zijn huur gedurende een aantal maanden niet betaalt.[448] Er moet in dat geval een evenwicht gevonden worden tussen de rechten die een huurder heeft op zijn woonplaats, en de rechten die de eigenaar heeft op z'n eigendom.

- Doel

Een gedwongen uithuiszetting mag uitsluitend plaatsvinden met het doel het algemeen welzijn in een democratische samenleving te bevorderen. Er mag dus nooit een gedwongen uithuiszetting uitgevoerd worden als maatregel om iemand te straffen. [449] Een stad proper houden of personen verstoppen van het publieke zicht zijn evenmin geldige rechtvaardigingen voor een gedwongen uithuiszetting.[450]

---

[446] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009); *Concluding observation* van het CESCR (20 november 2009), *UN Doc.* E/C.12/POL/CO/5 (2009).

[447] Zie A. EIDE, “The Right to an Adequate Standard of Living” in M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 339.

[448] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 11.

[449] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 12.

[450] A. EIDE, “The Right to an Adequate Standard of Living” in M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 344.

- Last resort-maatregel

De staat moet, voorafgaand aan elke uithuiszetting, alle mogelijke alternatieve oplossingen verkennen.[451] De staat moet al die mogelijke alternatieven op ernstige wijze overwegen vooraleer men overgaat op uithuiszetting. De gedwongen uithuiszetting mag dus enkel gebruikt worden als *last resort* maatregel. (Israël)[452] De staat moet bij deze overweging de betrokken personen consulteren. Deze consultatie heeft als doel ervoor te zorgen dat de staat zo weinig mogelijk dwang moet gebruiken tijdens de uithuiszetting.[453]

- Procedure

Eens er beslist wordt om over te gaan tot gedwongen uithuiszetting, moet deze worden uitgevoerd in overeenstemming met het wettelijk kader van de betrokken staat.[454] Ook moet de uithuiszetting in overeenstemming met de principes van redelijkheid en proportionaliteit uitgevoerd worden.[455] De nationale wetgeving inzake gedwongen uithuiszetting moet dus niet in het geheel deze praktijk verbieden.[456] Het wettelijk kader moet wel de strikte omstandigheden bepalen waarin zo'n uithuiszetting kan plaatsvinden. (Sri Lanka)[457] Er moet een moratorium op uithuiszetting zijn totdat het geschikte wettelijke kader is aangenomen om iedereen zekerheid te verschaffen over hun rechten op een grond of huisvesting. (Cambodia) [458]

Vervolgens moeten een aantal verplichtingen vervuld worden om het recht op toereikende huisvesting te beperken door een gedwongen uithuiszetting. Ik heb de verplichtingen uit de *General Comment No. 7* aangevuld met de verplichtingen van de staat met betrekking tot de gedwongen uithuiszetting die volgen uit de *concluding observations*. Deze verplichtingen heb ik gevonden door het thematisch opzoeken van het recht op toereikende huisvesting op de website *Human Rights*

---

[451] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 13.

[452] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2011), *UN Doc.* E/C.12/ISR/CO/3 (2011).

[453] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 13.

[454] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 11.

[455] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 14.

[456] A. EIDE, "The Right to an Adequate Standard of Living" in M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 339.

[457] *Concluding observation* van het CESCR (9 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/LKA/CO/2-4 (2010).

[458] *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/KHM/CO/1 (2009).

Index.[459] Deze vereisten zijn essentieel voor een procedure van uithuiszetting in overeenstemming met het recht op toereikende huisvesting.

- *Voorafgaande raadpleging*

Ik heb reeds besproken dat de staat, voorafgaand aan de uithuiszetting, alle mogelijke alternatieve maatregelen moet overwegen in consultatie met de betrokken personen.[460] Die raadpleging moet openbaar en betekenisvol zijn, en met participatie van de betrokken personen. (Cambodia) [461] Eén *concluding observation* over gedwongen uithuiszetting in Israël is vrij vergaand. Het CESCR doet een aanbeveling aan de staat om uithuiszetting te baseren op vrije, voorafgaande en geïnformeerde toestemming. (Israël) [462] Deze aanbeveling lijkt mij in contradictie te staan met de betekenis van een 'gedwongen' uithuiszetting. Deze kan immers niet gebaseerd zijn op de toestemming van de betrokkene, anders zou het gaan om een 'vrijwillige' uithuiszetting. *In casu* ging het echter om dorpen van Bedoeïenen die niet erkend werden door de staat. Het CESCR poogde hiermee waarschijnlijk de bescherming van deze kwetsbare groep te benadrukken door deze vrij verregaande aanbeveling te geven.

- *Toegang tot rechtsmiddelen*

Degene die getroffen wordt door een gedwongen uithuiszetting moet toegang hebben tot een doeltreffend rechtsmiddel.[463] Bij deze rechtsmiddelen moet er procedurele bescherming aanwezig zijn voor de getroffen persoon. Het CESCR somt een aantal beschermingsmaatregelen op, waaronder voorafgaande geschikte kennisgeving aan alle getroffen personen, voldoende informatie over de uithuiszetting en het doel ervan, en de aanwezigheid van overheidsambtenaren tijdens de uithuiszetting. [464]

- *Compensatie en/of alternatieve huisvesting*

---

[459] UN Human Rights Index, onderdeel van de officiële website van de Verenigde Naties, http://uhri.ohchr.org/.

[460] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 13.

[461] *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/KHM/CO/1 (2009).

[462] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2011), *UN Doc.* E/C.12/ISR/CO/3 (2011).

[463] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 11.

[464] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 15.

Elk slachtoffer heeft recht op een geschikte vergoeding voor verlies van enig eigendom als gevolg van een gedwongen uithuiszetting op het territorium van de staat. Deze vergoeding dient ervoor te zorgen dat personen ten gevolge van de uithuiszetting niet dakloos of kwetsbaar voor de schending van andere mensenrechten worden.[465] Indien dit toch het geval is, zal de staat voor een geschikte alternatieve huisvesting moeten zorgen. (Angola; Oostenrijk)[466] Deze sites met alternatieve huisvesting of *relocation sites* moeten voorzien worden van basisvoorzieningen (inclusief drinkbaar water, elektriciteit, was- en sanitaire voorzieningen) en geschikte inrichtingen (inclusief scholen, centra voor gezondheidszorg en transportmiddelen) op het moment dat de verhuis plaatsvindt. (Cambodia, Filippijnen) [467] De staat moet er tevens voor zorgen dat de alternatieve huisvesting voldoet aan de specifieke culturele noden van het individu. (Griekenland)[468]

- *Afwezigheid van geweld en misbruik*

Het nut van de procedurele bescherming tijdens de uithuiszetting, zoals het geven van informatie over de uithuiszetting en over het doel ervan, is om geweld en misbruik tijdens de gedwongen uithuiszetting te vermijden. [469]

De staat moet de klachten over gebruik van geweld door de politie onderzoeken. De staat moet hierbij nagaan welke staatsambtenaren te maken hadden met de gedwongen uithuiszetting en deze verantwoordelijken aan justitie overlaten. (Angola)[470] Statelijke autoriteiten mogen niet actief betrokken zijn bij *land-grabbing*. (Cambodia) [471]

Alle federale en lokale overheden moeten een huisvestingsbeleid aannemen dat huurders beschermt tegen gedwongen uithuiszetting zonder reden. (Australië) [472]

De staat moet onteigeningen van land, vernietigen van huizen en arbitraire uithuiszetting

[465] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 13.
[466] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009); *Concluding observation* van het CESCR (25 januari 2006), *UN Doc.* E/C.12/AUT/CO/3 (2006).
[467] *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/KHM/CO/1 (2009); *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/PHL/CO/4 (2008).
[468] *Concluding observation* van het CESCR (7 juni 2004), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.97 (2004).
[469] General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 15.
[470] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009).
[471] *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/KHM/CO/1 (2009).
[472] *Concluding observation* van het CESCR (1 september 2000), *UN Doc.* E/C.12/ADD.50 (2000).

voorkomen of ophouden hiermee verder te doen. (Israël)[473]

- *Uithuiszetting mag niet als effect hebben dat ze bepaalde groepen (kwetsbare) personen benadelen.* [474]

De staat moet de uithuiszetting van landbouw- en inheemse families die een grond bezitten voorkomen door alle noodzakelijke maatregelen te nemen (inclusief legislatieve). Dit geldt in het bijzonder voor uithuiszetting met als doel plaats vrij te maken voor mijnbouw en houtindustrie. (Bolivia)[475] De overheid mag dus geen toelating geven aan ondernemingen van mineralen, hout en andere commerciële interesten om grote stukken grond, in het bezit van inheemse volkeren, te onteigenen zonder enige straf. (Brazilië)[476] In geval dergelijke uithuiszetting toch plaatsvindt, moet de staat de gedwongen uithuiszetting onderzoeken en de verantwoordelijken bestraffen. (Bolivia)[477] De klachten en claims van boeren en inheemse families hierover mogen niet onderdrukt worden, en moeten geadresseerd worden. (Paraguay)[478] We komen verder op deze problematiek terug in Hoofdstuk 9 (onder 9.2.2).

De staat mag geen gedwongen verhuis uitvoeren van individuen naar onherbergzame delen van het land, omdat zij mensenrechten activisten, etnische minderheden of hun familieleden zijn. (Turkmenistan)[479]

De staat moet ervoor zorgen dat Roma volkeren terug kunnen gaan naar hun eigendom van voor een gewapend conflict. Er moet voor deze volkeren zekerheid van de rechten op hun vestigingen zijn. Indien zijn niet meer kunnen terugkeren naar hun vroegere verblijfplaats (wegens vernieling of uithuiszetting), moet er voor geschikte alternatieve huisvesting of compensatie gezorgd worden. (Bosnië Herzegovina) [480]

De staat moet, bij het organiseren van mega-evenementen (zoals bijvoorbeeld de Olympische Spelen), voor bescherming zorgen van de meest achtergestelde en gemarginaliseerde individuen, die

---

473 *Concluding observation* van het CESCR (23 mei 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.90 (2003).
474 General Comment No. 7 on the Right to Adequate Housing: Forced Evictions van het CESCR (20 mei 1997), *UN Doc.* E/1998/22 (1997), 10.
475 *Concluding observation* van het CESCR (8 augustus 2008), *UN Doc.* E/C.12/BOL/CO/2 (2008).
476 *Concluding observation* van het CESCR (23 mei 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.87 (2003).
477 *Concluding observation* van het CESCR (8 augustus 2008), *UN Doc.* E/C.12/BOL/CO/2 (2008).
478 *Concluding observation* van het CESCR (4 januari 2008), *UN Doc.* E/C.12/PRY/CO/3 (2008).
479 *Concluding observation* van het CESCR (13 december 2011), *UN Doc.* E/C.12/TKM/CO/1 (2011).
480 *Concluding observation* van het CESCR (24 januari 2006), *UN Doc.* E/C.12/BIH/CO/1 (2006).

door gedwongen uithuiszetting op disproportionele wijze geraakt kunnen worden. (UK)[481]

7.3.2.1.3 Inheemse volkeren

Ik kom hier verder op terug in Hoofdstuk 9 (onder 9.2.2).

7.3.2.2 Bewoonbaarheid van de huisvesting

Het huis moet de bewoners voorzien van voldoende ruimte en hen beschermen tegen koude, vocht, warmte, regen, wind en andere gezondheidsbedreigingen. Het huis mag structureel gezien geen gevaar zijn voor de bewoners. De fysieke veiligheid van de bewoner moet gegarandeerd worden door de staat.[482] De staat is daarom verplicht de nodige regulering aan te nemen om de vereiste kwaliteit van huisvesting, aangeboden door individuen of ondernemingen, te verzekeren.[483] Dit is een verplichting tot bescherming. Ook huizen die gebouwd worden door de staat moeten aan de criteria voor bewoonbaarheid voldoen. Dit valt onder de verplichting tot vervullen. De bewoonbaarheid van de huisvesting wordt in principe enkel gelinkt aan de fysieke bescherming van de bewoner tegen een aantal externe gevaren en bedreigingen.[484] Zoals reeds opgemerkt zou het CESCR hier ook bescherming tegen interne gevaren zoals huiselijk geweld kunnen bijvoegen.

Voorbeelden

De staat moet preventieve maatregelen nemen om te verzekeren dat huizen worden gebouwd in overeenstemming met de regels die gelden voor gebieden die gevoelig zijn voor aardbevingen en cyclonen. (Marokko)[485]

De staat moet een nationaal territoriaal classificatieplan aannemen, waarin bouwen in gebieden die vaak onderhevig zijn aan natuurlijke rampen vermeden wordt. (El Salvador)[486]

---

[481] *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/GBR/CO/5 (2009).

[482] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8(d).

[483] G. PAGLIONE, "Domestic Violence and Housing Rights: A Reinterpretation of the Right to Housing", *Human Rights Quarterly* 2006, (120) 141.

[484] G. PAGLIONE, "Domestic Violence and Housing Rights: A Reinterpretation of the Right to Housing", *Human Rights Quarterly* 2006, (120) 130.

[485] *Concluding observation* van het CESCR (4 september 2006), *UN Doc.* E/C.12/MAR/CO/3 (2006).

[486] *Concluding observation* van het CESCR (27 juni 2007), *UN Doc.* E/C.12/SLV/CO/2 (2007).

7.3.2.3 Aanwezigheid van voorzieningen in de huisvesting

In het huis moeten er bepaalde voorzieningen aanwezig zijn die essentieel zijn voor de gezondheid, veiligheid, voeding en het comfort van de bewoner. Het gaat om duurzame toegang tot onder meer veilig drinkbaar water, energie om te koken, verlichting en verwarming, sanitair en wasvoorzieningen, bewaarplaats voor voedsel, plaats voor vuilnis, riolering etc.[487] Dit is een niet-limitatieve opsomming. Eide stelt dat andere voorzieningen ook in deze opsomming zouden kunnen staan, zoals de aanwezigheid van een postdienst. [488]

7.3.2.4 Nuttige ligging van de huisvesting

De huisvesting moet een nuttige ligging hebben, die toegang tot werk, gezondheidsvoorzieningen, scholen, kinderopvang en andere sociale faciliteiten mogelijk maakt. Dit moet mogelijk zijn, zelfs in landbouwgebieden die vrij afgelegen zijn waardoor het transport van en naar het werk veel tijd en geld vergt.[489]

7.3.2.5 Gezonde ligging van de huisvesting

De huisvesting moet een gezonde ligging hebben. Er mag met name niet gebouwd worden op vervuilde gronden, noch in de onmiddellijke omgeving van bronnen van vervuiling die een bedreiging vormen voor de gezondheid van de bewoners.[490]

Voorbeelden

De staat moet stortplaatsen verplaatsen, weg van Roma nederzettingen. (Voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië)[491]

De staat moet de negatieve effecten die economische activiteiten verbonden met de exploitatie van

---

487 General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8(b).

488 A. EIDE,"The Right to an Adequate Standard of Living" in M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, (287) 345.

489 General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8(f).

490 General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8(f).

491 *Concluding observation* van het CESCR (24 november 2006), *UN Doc.* E/C.12/MKD/CO/1(2008).

natuurlijke bronnen (zoals mijnbouw en koolmijnen) hebben op gezondheid, leefomstandigheden en de wijze van leven van inheemse volkeren in deze regio's verbeteren. (Venezuela)[492]

7.3.2.6 Culturele aanvaardbaarheid van de huisvesting

De huisvesting moet cultureel gezien aanvaardbaar zijn voor de bewoners. Deze culturele aanvaardbaarheid hangt af van een aantal elementen zoals de gebruikte bouwmaterialen en de constructiemethode. Een expressie van culturele identiteit en diversiteit moet hierbij mogelijk zijn. Moderniserings- of ontwikkelingsmaatregelen mogen er niet voor zorgen dat de culturele huisvestingscultuur opgeofferd wordt.[493]

7.4 Conclusie

Huisvesting staat, als basisbehoefte van de mens, rechtstreeks in verband met menselijke waardigheid. Om die waardigheid te bereiken is een toereikende of behoorlijke vervulling van het recht op toereikende huisvesting vereist. Toereikende huisvesting moet daarbij gezien worden als een plaats om in veiligheid, vrede en waardigheid te leven. Deze toereikende vervulling draagt op de volgende manier bij tot waardigheid. Ten eerste draagt de toereikende vervulling bij tot waardigheid bij de toegang tot de huisvesting. Daarvoor moeten volgende verplichtingen door de staat vervuld worden: beschikbaarheid van huisvesting, non-discriminatie bij de toegang tot de huisvesting en betaalbaarheid van de huisvesting. Ten tweede draagt de toereikende vervuling bij tot waardigheid bij het bewonen van de huisvesting. Daarvoor moeten volgende verplichtingen door de staat vervuld worden: zekerheid over de rechten op een huisvesting, bewoonbaarheid van de huisvesting, aanwezigheid van voorzieningen in de huisvesting, nuttige en gezonde ligging en culturele aanvaardbaarheid van de huisvesting. Er kan echter betwijfeld worden of deze criteria voldoende zijn om een plaats te creëren om in veiligheid, vrede en waardigheid te leven. De opgesomde criteria hebben enkel betrekking op de materiële aspecten van de huisvesting, niet op hetgeen zich binnenshuis afspeelt. Een woning waar het individu misbruikt of vernederd wordt, kan moeilijk bijdragen tot een waardig leven.

---

[492] *Concluding observation* van het CESCR (21 mei 2011), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.56 (2001).

[493] General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing van het CESCR (13 december 1991), *UN Doc.* E/C.12/1991/4 (1991), 8(g).

Hoofdstuk 8: Recht op toereikend water

Het recht op toereikend water wordt op impliciete wijze erkend in het EcoSoC-Verdrag, zoals ik reeds besproken heb in Hoofdstuk 2 (onder 2.2.2.3). Het CESCR stelt dat het recht op toereikend water een onderdeel is van het recht op een behoorlijke levensstandaard.[494] Het CESCR omschrijft het recht op toereikend water in zijn *General Comment No. 15*.

"The human right to water entitles everyone to sufficient, safe, acceptable, physically accessible and affordable water for personal and domestic uses. An adequate amount of safe water is necessary to prevent death from dehydration, to reduce the risk of water-related disease and to provide for consumption, cooking, personal and domestic hygienic requirements."[495]

8.1 Toereikendheid

Het CESCR stelt dat water toereikend moet zijn om tot menselijke waardigheid te kunnen bijdragen.[496] Deze toereikendheid mag niet strikt geïnterpreteerd worden, door bijvoorbeeld enkel te verwijzen naar een hoeveelheid water. Er zijn verschillende factoren die de toereikendheid bepalen volgens het CESCR.[497] Deze factoren zijn ten eerste terug te vinden in de omschrijving van het recht op water in de *General Comment No. 15* die ik hierboven heb vermeld.[498] Vervolgens somt het CESCR verder in de *General Comment No. 15* nog eens afzonderlijk de criteria op die de toereikendheid van het water bepalen. Het gaat om beschikbaarheid, kwaliteit, fysieke en economische toegankelijkheid, non-discriminatie en de toegankelijkheid van informatie.[499]

494 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 3

495 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 2.

496 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 11.

497 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 12.

498 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 2.

499 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 12.

8.2 *Core obligation*

Iedereen moet toegang hebben tot een minimale hoeveelheid aan water, die essentieel is voor persoonlijk en huishoudelijk gebruik, en noodzakelijk om dehydratie en ziektes te voorkomen. Experts suggereren dat dit ongeveer 20 liter veilig water per dag per persoon uitmaakt.[500] Voor loutere overleving van een persoon stellen Kiefer en Brölmann dat er slechts 3 tot 5 liter water voor directe consumptie per dag is vereist.[501] Deze hoeveelheid is echter niet voldoende om de *core obligation* van de staat te vervullen. Deze *core obligation* is niet verschillend in aard ten opzichte van de progressieve verplichting. Het enige verschil is dat de niet-vervulling van deze *core obligation* in een heel korte tijd kan leiden tot desastreuze gevolgen.[502] Daarom is de staat verplicht om deze *core obligation* op onmiddellijk wijze te realiseren.[503]

In de *General Comment No. 15* somt het CESCR een aantal verplichtingen op met betrekking tot water, die onmiddellijk moeten worden uitgevoerd.[504] De specifieke stappen die de staat moet nemen om de c*ore obligation* te realiseren zijn hier dus duidelijk uitgedrukt.

Ten eerste moet de staat een *national water strategy* en *plan of action* opmaken voor de hele bevolking. Deze strategie moet transparant zijn en input van de bevolking bij het opstellen ervan moet gevraagd worden. De strategie moet een mechanisme voorzien dat toezicht houdt op de realisatie van het recht op water, waardoor een eventuele vooruitgang of achteruitgang kan vastgesteld worden. De strategie moet speciale aandacht geven aan kwetsbare, achtergestelde en gemarginaliseerde groepen.[505] Ten tweede zijn er een aantal andere verplichtingen onder de *core obligation*.

- De staat moet de toegang tot watervoorzieningen zonder discriminatie verzekeren, in het bijzonder voor achtergestelde en gemarginaliseerde groepen.[506] Er moet een eerlijke verdeling zijn van het

[500] T. KIEFER & C. BRÖLMANN, “Beyond State Sovereignity: The Human Right to Water”, *Non-State Actors and International Law* 2005, (183) 201.

[501] Zie T. KIEFER en C. BRÖLMANN, “Beyond State Sovereignity: The Human Right to Water”, *Non-State Actors and International Law* 2005, (183) 199.

[502] R. PEJAN, “The Right to Water: The Road to Justiciability”, *The Geo. Wash. Int'l L. Rev.* 2004, (1181) 1188.

[503] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 17.

[504] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 37.

[505] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 37(f,g,h).

[506] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 37(b).

beschikbare water binnen de voorzieningen.[507]

Voorbeeld

Een staat moet onmiddellijk wetten toepassen die discriminatie op basis van het kaste-systeem verbieden, indien er als gevolg van deze discriminatie een weigering van toegang tot publieke waterbronnen is. Op de gelijke toegang tot deze publieke waterbronnen moet een strikt toezicht gehouden worden. (Nepal)[508]

- De staat moet fysieke toegang tot watervoorzieningen verzekeren, waarbij er geen bedreiging voor de persoonlijke veiligheid is.[509] Er moeten voldoende watervoorzieningen op een redelijke afstand van het huishouden aanwezig zijn, om lange wachttijden te vermijden.[510]

- De staat moet ook toegang verzekeren tot toereikend sanitair. [511]

- De watervoorzieningen moeten voldoende en veilig water voorzien voor persoonlijk en huishoudelijk gebruik, en dit op regelmatige basis.[512] De hoeveelheid en kwaliteit van water moet voldoende zijn om ziektes te voorkomen.[513] De staat moet het krijgen van ziektes omwille van het drinken van water dat niet voldoet aan de normen aanpakken door preventie, behandeling en controle van deze ziektes.[514]

[507] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 37(e).

[508] *Concluding observation* van het CESCR (16 januari 2008), *UN Doc.* E/C.12/NPL/CO/2 (2008).

[509] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 37(c).

[510] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 37(c).

[511] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 37(i).

[512] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 37(c).

[513] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 37(a).

[514] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 37(i).

Voorbeelden

Een acuut watertekort moet onmiddellijk aangepakt worden. Ook moet de bewustwording van de bevolking over dit probleem vergroot worden. (Syrian Arab Republic)[515]

Om de gezondheid van inheemse bevolking, in het bijzonder vrouwen en kinderen, te verbeteren, moeten onmiddellijke stappen gezet worden. Er moet een mensenrechten *framework* geïmplementeerd worden om (onder andere) veilig drinkbaar water te voorzien. (Australië)[516]

8.3 Waardigheid

De realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard is, zoals reeds besproken in Hoofdstuk 5 (onder 5.2.3), een zekere garantie voor een leven in waardigheid. Een volledige, progressieve realisatie van het recht op toereikend water is hiervoor essentieel. Zoals reeds besproken in Hoofdstuk 5 (onder 5.2.2), is er immers voor een leven in waardigheid vereist dat de basisnoden van de mens op een waardige of toereikende manier vervuld worden. Water is zeker een basisbehoefte van de mens, dus is een waardige vervulling van het recht op water nodig. Ziganshina stelt dat het recht op water niet enkel nodig is om te overleven en de fysieke noden te vervullen, maar ook om te kunnen leven in waardigheid.[517] In zijn *General Comment No. 15* bevestigt het CESCR dat water absoluut noodzakelijk is voor een leven in waardigheid.

"Water is ... fundamental for life and health. The human right to water is indispensable for leading a life in human dignity."[518]

Om een volledig beeld te krijgen van de verplichtingen van de staat onder het recht op toereikend water, heb ik de verplichtingen van de staat uit de *General Comment No. 15* aangevuld met de *concluding observations* van het CESCR over het recht op toereikend water. Deze *concluding observations* heb ik gevonden via de website *Universal Human Rights Index*.[519] We kunnen hier een onderverdeling maken tussen verplichtingen van de staat noodzakelijk voor de waardigheid bij de

515 *Concluding observation* van het CESCR (24 september2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.63 (2001).
516 *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2009), *UN Doc.* E/C.12/AUS/CO/4 (2009).
517 D. ZIGANSHINA, "Rethinking the concept of the Human right to Water", *Santa Clara Journal of International Law* 2008, (113) 117.
518 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 1.
519 Universal Human Rights Index, onderdeel van de officiële website van de Verenigde Naties, http://uhri.ohchr.org/.

toegang tot het water en verplichtingen van de staat noodzakelijk voor de waardigheid bij het consumeren van het water.

8.3.1 Waardigheid bij de toegang tot water

Onder waardigheid bij de toegang tot water kunnen we vijf verschillende verplichtingen onderscheiden. Ten eerste moet er voldoende water beschikbaar zijn voor persoonlijk en huishoudelijk gebruik. Vervolgens mag er geen discriminatie aanwezig zijn bij de toegang tot water. Om *de facto* discriminatie te elimineren voor bepaalde kwetsbare groepen, zullen er daarom bijzondere maatregelen moeten genomen worden door de staat. Vervolgens moet het voor een persoon fysiek mogelijk zijn om toegang te hebben tot water. Er mag met andere woorden geen fysieke bedreiging aanwezig zijn bij deze toegang en het water moet in de nabijheid aanwezig zijn. Vervolgens moet het water betaalbaar zijn voor het individu, zo niet zal er geen toegang zijn tot water voor arme bevolkingsgroepen. En tenslotte moet de toegang tot water duurzaam zijn, zodat ook toekomstige generaties van deze toegang kunnen genieten.

8.3.1.1 Beschikbaarheid van het water

Onder het criterium 'beschikbaarheid van water' wordt grotendeels gesproken over de vereiste hoeveelheid water.[520] Er moet een voldoende hoeveelheid water beschikbaar zijn voor persoonlijk en huishoudelijk gebruik, op regelmatige basis. Onder het persoonlijk gebruik valt het gebruik van water als drinkwater, voor sanitaire voorzieningen en voor de persoonlijke hygiëne. Onder het huishoudelijk gebruik valt onder meer het gebruik van water om eten klaar te maken en om kleren te wassen. De *General Comment* verwijst hierbij naar de *World Health Organization guidelines*.[521] Experts schatten dat de vervulling van deze persoonlijke en huishoudelijke noden ongeveer 50 liter water per dag per persoon vereisen.[522]

520 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 12,a.
521 P. GLEICK, "Basic water requirements for human activities: meeting basic needs", *Water International* 1996, (83) 84.
522 Zie T. KIEFER en C. BRÖLMANN, "Beyond State Sovereignity: The Human Right to Water", *Non-State Actors and International Law* 2005, (183) 199.

Voorbeeld

De staat moet alle geschikte maatregelen nemen om de watertoevoer te verhogen in bestaande krottenwijken. (Nicaragua)[523]

8.3.1.2 Non-discriminatie bij de toegang tot water

Water moet toegankelijk zijn voor iedereen. Ook de meest kwetsbare of achtergestelde bevolkingsgroepen moeten toegang hebben tot water. [524]

- Enerzijds moet de staat zich onthouden van het aannemen van een discriminatoire wetgeving of een discriminatoir beleid. Dit is een verplichting tot respect voor de staat. Anderzijds moet de staat het individu beschermen tegen discriminatie van derden bij de toegang tot toereikend water. Dit is een verplichting tot bescherming voor de staat. Dit heb ik reeds besproken in Hoofdstuk 4 (onder 4.3.2).

Voorbeelden

Personen die in eigen land ontheemd zijn, hebben vaak geen basis onderdak, en dus geen toegang tot voldoende en veilig water. De staat mag hun situatie niet verergeren door restricties te plaatsen op VN agentschappen, internationale organisaties en NGOs die deze personen dringende hulp verschaffen. (Sri Lanka)[525]

Exploitatie van Lithium heeft een negatieve invloed op de toegang van de inheemse bevolking tot water. De staat moet personen hiertegen trachten te beschermen.(Argentinië) [526]

- Tenslotte moet de staat kwetsbare personen bijstaan om hun recht op toereikend water te realiseren. Deze personen ondervinden vaak moeilijkheden bij de toegang tot water. Er zullen daarom speciale maatregelen moeten genomen worden om de *de facto* discriminatie weg te werken en hun toegang tot water te realiseren, zoals reeds besproken in Hoofdstuk 4 (onder 4.3.6). Dit is

[523] *Concluding observation* van het CESCR (28 november 2008), *UN Doc.* E/C.12/NIC/CO/4 (2008).

[524] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 12,c,iii.

[525] *Concluding observation* van het CESCR (9 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/LKA/CO/2-4 (2010).

[526] *Concluding observation* van het CESCR (14 december 2011), *UN Doc.* E/C.12/ARG/CO/3 (2011).

een verplichting tot vervulling voor de staat, waarbij de staat soms de toegang tot toereikend water van het individu zal moeten faciliteren, en soms het individu rechtstreeks zal moeten voorzien van toereikend water. In de *General Comment No. 15* wordt een hele lijst kwetsbare personen opgesomd waarvoor de staat bijzondere maatregelen zal moeten nemen.[527]

Voorbeelden

Relocation sites voor personen die een gedwongen uithuiszetting hebben ondergaan, moeten in drinkbaar water voorzien, vanaf de relocatie. (Filippijnen)[528]

Palestijnen die in bezette gebieden wonen, hebben geen toegang tot voldoende en veilig drinkbaar water. Er is oneerlijk beheer van waterbronnen, die onder Israëlische controle staan. De staat moet de nodige maatregelen nemen om de beschikbaarheid van voldoende en veilig drinkbaar water te verzekeren voor deze Palestijnen. (Israël)[529]

De staat moet veilig drinkbaar water voor gevangenen en personen in hechtenis voorzien, in het bijzonder voor vrouwen. (Yemen)[530]

Grote verschillen blijven bestaan tussen aboriginals en de rest van de bevolking in toegang tot water. De staat moet op volledige wijze de hindernissen van Afrikaanse Canadezen erkennen bij hun genot van het recht op toereikend water. (Canada)[531]

Er is een feitelijke ongelijke toegankelijkheid tot water van inheemse bevolking. Toegang tot water voor de inheemse bevolking moet verbeterd worden. (Panama)[532]

De staat moet internationale samenwerking en bijstand zoeken om de toegang tot veilig drinkbaar water en toereikend sanitair te verzekeren voor alle landelijke en stedelijke gemeenschappen. (Solomon Islands)[533]

---

527 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 16.

528 *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/PHL/CO/4 (2008).

529 *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2011), *UN Doc.* E/C.12/ISR/CO/3 (2011).

530 *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.92 (2003).

531 *Concluding observation* van het CESCR (22 mei 2006), *UN Doc.* E/C.12/CAN/CO/4, E/C.12/CAN/CO/5 (2006).

532 *Concluding observation* van het CESCR (24 september 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.64 (2001).

533 *Concluding observation* van het CESCR (19 december 2002), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD/84 (2002).

Alle Roma moeten toegang hebben tot veilig drinkbaar water en toereikend sanitair, en dit moet aan hun specifieke culturele noden voldoen. (Griekenland)[534]

8.3.1.3 Fysieke toegankelijkheid tot water

Water en watervoorzieningen moeten op een veilige wijze bereikbaar zijn voor alle leden van de bevolking. Ten eerste mag er geen fysieke bedreiging aanwezig zijn op weg naar of bij de watervoorziening zelf. Een bedreiging voor iedereen kan volgens Huang ontstaan ten gevolge van conflict of natuurlijke obstakels.[535] Er kunnen ook bedreigingen bij de toegang tot water zijn die enkel voor sommige kwetsbare personen een fysiek gevaar uitmaken. We kunnen hierbij bijvoorbeeld denken aan vrouwen die het slachtoffer van verkrachting worden op weg naar een watervoorziening. Ten tweede moet er toegankelijkheid tot water zijn in de onmiddellijke nabijheid van elk huishouden, onderwijsinstelling of werkplaats.[536]

Voorbeeld

De staat moet actieve maatregelen nemen om kinderen te reïntegreren in gebieden die door conflict zijn geraakt. De staat moet er daarbij voor zorgen dat scholen toereikend voorzien zijn met water en sanitair. (Sri Lanka)[537]

8.3.1.4 Betaalbaarheid van het water

Water moet betaalbaar zijn voor iedereen.[538] Kiefer en Brölmann stellen dat water en watervoorzieningen niet noodzakelijk gratis moeten zijn, maar de prijs mag ook niet zodanig hoog zijn dat ze de realisatie van andere rechten uit het EcoSoC-Verdrag zouden kunnen bedreigen.[539] De staat zal arme bevolkingsgroepen voor wie de toegang tot water niet betaalbaar is, moeten bijstaan. Dit is een verplichting tot faciliteren voor de staat.

---

534 *Concluding observation* van het CESCR (7 juni 2004), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.97 (2004).

535 L. HUANG, "Not just another drop in the human rights bucket: the legal significance of a codified human right to water", *Florida Journal of International Law* 2008, (353) 358.

536 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 12,c,i.

537 *Concluding observation* van het CESCR (9 december 2010), *UN Doc.* E/C.12/LKA/CO/2-4 (2010).

538 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 12,c,ii.

539 T. KIEFER en C. BRÖLMANN, "Beyond State Sovereignity: The Human Right to Water", *Non-State Actors and International Law* 2005, (183) 200-201.

Voorbeelden

Voor gezinnen die (vooral in landbouwgebieden) in armoede leven en daarom geen toegang tot veilig drinkbaar water en toereikende sanitair hebben, moet de staat een effectief beleid voor de reductie van armoede ontwikkelen. Dit gebrek aan water kan immers leiden tot een aantal ziektes zoals diarree en hepatitis A. (Turkmenistan)[540]

Bevolking die in slums (krottenwijken) leven, hebben vaak geen betaalbare toegang tot toereikend water en sanitair. Er moeten daarom effectieve maatregelen genomen worden om te voorzien in sociale woningen voor personen met laag inkomen, kwetsbare en gemarginaliseerde individuen die in informele nederzettingen wonen.(Angola)[541]

8.3.1.5 Duurzaamheid van de toegang tot water

Het water moet op een milieuvriendelijke en duurzame wijze worden voorzien, zodat ook toekomstige generaties ervan kunnen genieten.[542]

Voorbeeld

Er is een duurzaam beheer van de beschikbare waterbronnen vereist. (Yemen)[543]

8.3.2 Waardigheid bij het consumeren van water

Om waardigheid bij het consumeren (drinken, koken, wassen) van water te realiseren, moeten een aantal verplichtingen vervuld worden. Ten eerste is er een bepaalde kwaliteit van water noodzakelijk. Ten tweede moet er voldoende informatie beschikbaar zijn over het water dat men consumeert.

540 *Concluding observation* van het CESCR (13 december 2011), *UN Doc.* E/C.12/TKM/CO/1 (2011).
541 *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009).
542 General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 11.
543 *Concluding observation* van het CESCR (12 december 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.92 (2003).

8.3.2.1 Kwaliteit van het water

Het water moet veilig zijn. Met veiligheid bedoelt men dat het water geen giftige stoffen bevat die de gezondheid kunnen schaden. Daarnaast moet het water ook een aanvaardbare kleur, geur, temperatuur en smaak hebben. [544] Tully stelt dat *General Comment No. 15* niet bepaalt hoe de beschikbaarheid, veiligheid of toegankelijkheid van het water precies moet gemeten worden. [545] Het CESCR verwijst hiervoor naar de richtlijnen, ontwikkeld door de *World Health Organisation.* [546]

Voorbeeld

De staat moet veilig drinkbaar water toegankelijk maken voor de gehele bevolking en problemen van ondervoeding, hygiëne en water-gerelateerde ziektes aanvechten. (Senegal)[547]

8.3.2.2 Informatie over het water

Iedereen heeft het recht om informatie te zoeken en ontvangen over water en de problematiek omtrent water.[548] Dit is een belangrijk recht volgens Pejan, aangezien het ook het recht inhoudt van mensen om te participeren in het beslissingsproces bij het aannemen van een beleid, programma of strategie betreffende water.[549]

8.4 Conclusie

Uit dit hoofdstuk kunnen we een aantal conclusies trekken. Water staat, als basisbehoefte van de mens, rechtstreeks in verband met menselijke waardigheid. Om die waardigheid te bereiken, is een toereikende of behoorlijke vervulling van het recht op toereikend water vereist. Deze toereikende vervulling draagt op de volgende manier bij tot waardigheid. Ten eerste draagt de toereikende vervulling bij tot waardigheid bij de toegang tot water. Daarvoor moeten volgende verplichtingen door de staat vervuld worden : beschikbaarheid van water, non-discriminatie bij de toegang tot

[544] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 12,b.

[545] Zie S. TULLY, “A Human Right to Access Water? A Critique of General Comment no. 15”, *Netherlands Quarterly of Human Rights* 2005, (35) 38.

[546] Guidelines for Drinking-water Quality (third edition) van de Wereldgezondheidsorganisatie (2006), http://www.who.int/water_sanitation_health/dwq/fulltext.pdf.

[547] *Concluding observation* van het CESCR (24 september 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.62 (2001).

[548] General Comment No. 15 on the Right to Water van het CESCR (10 januari 2003), *UN Doc.* E/C.12/20002/11 (2002), 12, iv.

[549] R. PEJAN, “The Right to Water: The Road to Justiciability”, *The Geo. Wash. Int'l L. Rev.* 2004, (1181) 1186.

water, fysieke toegankelijkheid tot water, betaalbaarheid en duurzaamheid van de toegang tot water. Ten tweede draagt de toereikende vervulling ook bij tot de waardigheid van de consumptie van water. Daarvoor moeten deze verplichtingen door de staat vervuld worden: geschikte kwaliteit van het water en informatie over het water.

Hoofdstuk 9: Recht op grond

9.1 Bestaan van het recht op grond

Het recht op grond is geen uitdrukkelijk erkend recht in het EcoSoC-Verdrag. Het recht op grond van inheemse volkeren wordt wel al erkend in verschillende specifieke instrumenten, zoals het Verdrag betreffende inheemse en in stamverband levende volken in onafhankelijke landen[550] en de VN Verklaring voor Rechten van Inheemse Volkeren[551]. Steeds meer en meer wordt het recht op toereikende huisvesting geïnterpreteerd als het omvatten van het recht op grond. Deze stelling wordt ook ingenomen door de VN Speciale Rapporteur inzake toereikende huisvesting.[552] Recht op grond maakt ook op integrale wijze deel uit van het recht op voedsel.[553] Dit werd bevestigd door de voormalige Speciale Rapporteur inzake het recht op toereikende voeding, Jean Ziegler.[554] Ook blijkt dit uit de *concluding observations* over het recht op toereikende voeding. De staat moet het bezit van de traditionele gronden en natuurlijke bronnen van de inheemse volkeren respecteren (zie verder onder 9.2.1).

Chaudry stelt dat het recht op grond ook van belang is bij het bestrijden van armoede. Dit is logisch aangezien het bezit of gebruik van grond voor vele mensen een inkomen garandeert waardoor men een gezin kan onderhouden. Dit recht draagt dus bij tot de waardigheid van het menselijk leven aangezien het zekerheid geeft over het vervullen van een aantal basisnoden.[555]

Het recht op grond heeft met andere woorden een invloed op de verschillende facetten van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Er kan dus gesteld worden dat dit recht, net zoals het recht op water, impliciet in artikel 11(1) EcoSoC-Verdrag erkend wordt.

---

550 Artikel 17 Conventie 169 over Inheemse en Tribale Volkeren van 27 juni 1989, www.ilo.org/ilolex/cgi-lex/convde.pl?C169.

551 Artikel 25-27, VN-Verklaring voor Rechten voor Inheemse Volken van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (12 september 2007), *UN Doc.* A/61/L.67 (2007).

552 Report on Adequate Housing van voormalige Speciale Rapporteur inzake toereikende huisvesting, Miloon Kothari (13 februari 2008), *UN Doc*. A/HRC/7/16 (2008).

553 S. CHAUDRY, "Development-induced Displacement and Forced Evictions" in W. KALIN, R. WILLIAMS, K. KOSER en A. SOLOMON (eds.), *Incorporating the Guiding Principles on Internal Displacement into Domestic Law: Issues and Challenges*, 2010, 605.

554 Report of the former Special Rapporteur on the right to food Jean Ziegler (20 maart 2006), *UN Doc.* E/CN.4/2006/44/Add.2.

555 Zie S. CHAUDRY, "Development-induced Displacement and Forced Evictions" in W. KALIN, R. WILLIAMS, K. KOSER en A. SOLOMON (eds.), *Incorporating the Guiding Principles on Internal Displacement into Domestic Law: Issues and Challenges*, 2010, 606.

9.2 Verplichtingen bij het recht op grond

In de *concluding observations* van het CESCR kunnen een aantal verplichtingen van de staat gevonden worden wat betreft het recht op grond van inheemse volkeren. Deze verplichtingen heb ik enerzijds gevonden onder de verplichtingen over het recht op toereikende voeding en anderzijds onder de verplichtingen over het recht op toereikende huisvesting op de site *Universal Human Rights Index*.[556]

9.2.1 Onder het recht op toereikende voeding

Voor de inheemse bevolking is het gebruik van grond enorm belangrijk bij het zelf realiseren van hun recht op toereikende voeding. Zowel het gebruik van grond voor landbouwactiviteiten als het gebruik van natuurlijke bronnen (zoals water uit een rivier) is voor hen essentieel om te kunnen overleven. Uit de *concluding observations* kunnen we afleiden dat de staat een verplichting tot respect heeft ten opzichte van deze personen. De staat moet de bestaande eigendomsrechten op voorvaderlijke gronden en natuurlijke bronnen van de inheemse bevolking respecteren, en mag het bezit van dergelijke rechten niet verhinderen. Ze mag deze rechten niet ontnemen zonder adequate compensatie of inspraak vanwege de betrokken bevolking.

Voorbeelden

Een wet die bepaalt dat grond (inclusief voor landbouwdoelen) kan worden aangekocht door buitenlandse investeerders, en die een negatieve impact heeft op de lokale bevolking door het verlies van landbouwgrond en overige natuurlijke bronnen, moet herzien worden. De overheid moet de aankoop van grond door landbouwers en mensen die in deze landbouwgebieden leven vergemakkelijken. Ook de toegang tot natuurlijke bronnen moet vergemakkelijkt worden.[557] Verder moet door de overheid vrije en geïnformeerde toestemming van de betrokken personen gezocht worden vooraleer contact te zoeken met buitenlandse bedrijven. (Madagascar)[558]

Indien de overheid overgaat tot onteigeningen, moet er door de staat verzekerd worden dat deze geen negatieve impact hebben op de toegang tot toereikende voeding van de personen die onteigend

556 Universal Human Rights Index, onderdeel van de officiële website van de Verenigde Naties, http://uhri.ohchr.org/.
557 *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/MDG/CO/2 (2009).
558 *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/MDG/CO/2 (2009).

zijn. (Angola)[559]

Alle bestaande Bedoeïenen dorpen moeten erkend worden, en de staat moet er zich onthouden van de vernieling en beschadiging van landbouwvelden. (Israël)[560]

9.2.2 Onder het recht op toereikende huisvesting

Wat betreft het recht op toereikende huisvesting is het bezitten van hun voorvaderlijke grond essentieel voor de inheemse bevolking. Vaak is deze bevolking een kwetsbare groep met weinig middelen. Het is dus noodzakelijk dat deze personen op hun grond kunnen blijven wonen, anders is de kans groot dat zij in de marginaliteit verzeild geraken. Verder kan er ook niet aan getwijfeld worden dat het bezit van deze gronden voor hen cultureel gezien belangrijk is.

- De staat moet ervoor zorgen dat inheemse volkeren het effectieve genot van de grond en natuurlijke bronnen van hun voorouders krijgen. (Filippijnen)[561]

Voorbeelden

De staat moet wetgeving aannemen die de specifieke status van inheemse volkeren erkent. Daaruit moet de erkenning van hun voorouderlijke grondgebied volgen.(Congo)[562] De staat moet daarbij de grenzen afbakenen van het voorouderlijke grondgebied en de bewoners moeten een legale titel krijgen over hun inheemse gronden. Die gronden zijn immers essentieel zijn voor de expressie van hun culturele identiteit en voor hun overleving. (Paraguay)[563] De staat moet ook verzekeren dat inheemse volkeren beschermd worden tegen ontruiming van hun gronden. (Brazilië)[564]

De staat moet ervoor zorgen dat de betrokken personen kunnen participeren bij het management en controle over de natuurlijke bronnen in hun streek.(Noorwegen)[565]

- De staat moet vermijden dat economische activiteiten, in het bijzonder mijnbouw, die uitgevoerd

[559] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/AGO/CO/3 (2009).
[560] *Concluding observation* van het CESCR (23 mei 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.90 (2003).
[561] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/PHL/CO/4 (2008).
[562] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/COD/CO/4 (2009).
[563] *Concluding observation* van het CESCR (4 januari 2008), *UN Doc.* E/C.12/PRY/CO/3 (2008).
[564] *Concluding observation* van het CESCR (23 mei 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.87 (2003).
[565] *Concluding observation* van het CESCR (23 juni 2005), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.109 (2005).

wordt op inheems grondgebied een negatieve invloed heeft op de rechten die deze inheemse volkeren hebben. (Filippijnen)[566]

Voorbeelden

De staat moet daarom steeds voorafgaand aan het verlenen van concessies voor economische exploitatie (zoals hout of mijnbouw projecten) van het grondgebied dat traditioneel bezet of gebruikt wordt door de inheemse volkeren, doeltreffende raadpleging organiseren. Dit ongeacht of de concessie wordt verleend voor staatsbedrijven, of voor derden. Door deze raadpleging moet men de vrije, voorafgaande en geïnformeerde toestemming van de betrokkenen verkrijgen. De staat moet immers verzekeren dat de bevolking participeert in een beslissing die hun leven beïnvloedt. (Brazilië; Colombia)[567]

Dergelijke exploitatie mag de rechten uit het EcoSOC-Verdrag niet schenden, en een rechtvaardige vergoeding moet gegeven worden aan de inheemse volkeren. (Argentinië)[568] Ook tijdens de exploitatie-activiteiten moet de staat de bescherming van de inheemse gemeenschappen verzekeren. (Argentinië)[569] Bijvoorbeeld kan de staat ervoor zorgen dat de inkomsten uit olie, gas en mijnbouw regelmatig openbaar gemaakt worden. (Congo)[570]

De staat moet de problemen die bestaan rond de rechten die inheemse volkeren hebben op grond, volledig oplossen om te vermijden dat ze onder druk komen te staan door mijn- en veehoed activiteiten (die met toestemming van de staat zijn ondernomen) die resulteren in hun verplaatsing weg van traditionele voorvaderlijke en landbouwgronden. (Panama)[571]

---

[566] *Concluding observation* van het CESCR (1 december 2008), *UN Doc.* E/C.12/PHL/CO/4 (2008).

[567] *Concluding observation* van het CESCR (23 mei 2003), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.87 (2003); *Concluding observation* van het CESCR (30 november 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.74 (2001).

[568] *Concluding observation* van het CESCR (14 december 2011), *UN Doc.* E/C.12/ARG/CO/3 (2011).

[569] *Concluding observation* van het CESCR (26 januari 2011), *UN Doc.* E/C.12/ARG/CO/3 (2011).

[570] *Concluding observation* van het CESCR (16 december 2009), *UN Doc.* E/C.12/COD/CO/4 (2009).

[571] *Concluding observation* van het CESCR (24 september 2001), *UN Doc.* E/C.12/1/ADD.64 (2001).

Hoofdstuk 10: Conclusie

Met mijn onderzoeksvraag heb ik geprobeerd te achterhalen wat de inhoud van het recht op een behoorlijke levensstandaard nu juist is. Om die vraag te beantwoorden, stelde ik vervolgens twee deelvragen. Enerzijds stelde ik de vraag of er méér in het recht op een behoorlijke levensstandaard zit dan louter de toereikende vervulling van de deelrechten. Anderzijds stelde ik de vraag op welke wijze de vervulling van de deelrechten van het recht op een behoorlijke levensstandaard kan bijdragen tot de menselijke waardigheid. Na het uitgebreid onderzoeken van het recht op een behoorlijke levensstandaard heb ik een aantal conclusies kunnen maken met betrekking tot deze deelvragen.

Het concept van de menselijke waardigheid ligt aan de basis van de UVRM en het EcoSoC-Verdrag, en dus ook aan de basis van het recht op een behoorlijke levensstandaard. De menselijke waardigheid omvat een drijfveer om 'goed te leven' en 'gelukkig te zijn', en daarvoor is een verwezenlijking van menselijke basisbehoeften nodig. Men kan nu éénmaal niet 'goed leven' indien men zich steeds zorgen hoeft te maken over voedsel, water, kleren etc. Aangezien waardigheid de grondslag is van het recht op een behoorlijke levensstandaard, is het logisch dat deze basisbehoeften op een zeker niveau moeten worden vervuld. Indien men elke dag twee uur in de rij moet staan bij een voedselbedeling, kan men twijfelachtig spreken van een waardige vervulling van voedselbehoeften (hoewel deze behoeften strikt gezien vervuld worden). Dit wordt door het CESCR bevestigd aangezien de *General Comments* bepalen dat een toereikende of behoorlijke vervulling van het recht op voeding, huisvesting en water vereist is.

Om te onderzoeken of er méér in het recht op een behoorlijke levensstandaard zit dan de toereikende vervulling van de deelrechten, heb ik de *concluding observations* die het CESCR heeft gemaakt over het recht op een behoorlijke levensstandaard in het algemeen onderzocht. Uit die *concluding observations* kunnen een aantal zaken afgeleid worden met betrekking tot wat er meer in het recht op een behoorlijke levensstandaard zit dan louter de bestanddelen. Ten eerste volgt er uit de *concluding observations* die het CESCR heeft gemaakt over het recht op een behoorlijke levensstandaard dat armoede als probleem op prioritaire wijze moet aangepakt worden door de staat. Armoede kan hierbij gezien worden als de grootste oorzaak van de niet-realisatie van het recht op een behoorlijke levensstandaard, aangezien armoede ervoor kan zorgen dat personen hun basisbehoeften niet op een toereikende of waardige wijze realiseren. Armoede maakt op die manier

een schending van de menselijke waardigheid uit. Het CESCR voorziet drie essentiële stappen om van armoede af te geraken: het bepalen van een officiële armoedegrens, het aannemen van een *Poverty Reduction Strategy* en het wegwerken van ongelijkheden in het niveau van armoede van de bevolking. Ten tweede volgt er uit de *concluding observations* dat er bepaalde maatregelen moeten genomen worden om voor iedereen een behoorlijke levensstandaard en een waardig leven te creëren. Enerzijds moeten er speciale maatregelen genomen worden voor bepaalde kwetsbare groepen waaronder inheemse volkeren, personen met een handicap, gevangenen etc. Anderzijds moeten er maatregelen genomen worden met betrekking tot de gemeenschap, die een betere realisatie van de behoorlijke levensstandaard van het individu als gevolg hebben. Erg veel conclusies met betrekking tot de inhoud van het recht op een behoorlijke levensstandaard op zich kunnen hier niet uit getrokken worden. De thema's die hierbij een aantal keer aan bod komen zijn: bestrijden van armoede, bescherming tegen bedreigingen en gevaar, integratie en structuur in de samenleving, onafhankelijkheid en vrijheid van het individu, betere leefomstandigheden in het algemeen (zoals milieu en cultuur) en bescherming van het familiale leven. Uit deze thema's kan worden afgeleid wat het CESCR als belangrijk categoriseert voor een waardig leven als mens.

Ten slotte kunnen nog een aantal conclusies getrokken worden met betrekking tot de deelrechten van het recht op een behoorlijke levensstandaard. Uit de *General Comments* en de *concluding observations* die het CESCR heeft gemaakt over het recht op toereikende voeding, toereikende huisvesting en toereikend water, blijkt dat het CESCR de staat verplichtingen oplegt die wel degelijk kunnen bijdragen tot de waardigheid van het menselijk leven. Uit deze verplichtingen volgt dat het niet enkel van belang of men z'n basisbehoeften vervult, de manier waarop men z'n basisbehoeften vervult is minstens even belangrijk om bij te dragen tot een waardig leven. Onder die verplichtingen kan een onderscheid gemaakt worden.

Enerzijds zijn er verplichtingen van de staat die bijdragen tot de waardigheid bij de toegang tot voedsel, huisvesting en water. Ten eerste zijn er een aantal verplichtingen die gelijk lopen onder de drie deelrechten. Er moet voldoende voedsel, huisvesting en water beschikbaar zijn. Bij beschikbaarheid ligt de nadruk vooral op het faciliteren van zelfvoorziening: het zelf bouwen van een huis, zelf voedsel produceren of aankopen, ... Vervolgens is er de non-discriminatie verplichting bij de toegang tot de basisbehoefte. Dit betekent enerzijds dat er geen discriminatie mag zijn bij de toegang tot voedsel, huisvesting en water (door de staat of derden veroorzaakt), en anderzijds dat er bijzondere maatregelen moeten genomen worden om voor kwetsbare personen de toegang tot deze basisbehoeften te verzekeren. De basisbehoefte moet vervolgens ook betaalbaar zijn, om voor arme

groepen uit de samenleving de toegang tot voedsel, huisvesting en water te verzekeren. Ten tweede moet de toegang tot voedsel en water op een duurzame wijze verzekerd worden. Dit betekent dat de staat zowel voor huidige als toekomstige generaties toegang tot deze basisbehoeften moet kunnen verzekeren. Tenslotte is er voor de toegang tot water fysieke toegankelijk van iedereen vereist, wat wil zeggen dat er toegang mogelijk moet zijn zonder fysieke bedreiging en in de nabijheid aanwezig.

Anderzijds zijn er verplichtingen die bijdragen tot de waardigheid bij het consumeren van voedsel en water en bij het bewonen van de huisvesting. Ten eerste moet het voedsel, de huisvesting en het water een zekere kwaliteit hebben. Dit is geen uitdrukkelijke verplichting onder het recht op toereikende huisvesting, maar we kunnen beschouwen dat bewoonbaarheid, aanwezigheid van voorzieningen, nuttige en gezonde ligging betrekking hebben op de kwaliteit van de woning. Ten tweede moet er een mogelijkheid zijn voor het individu om informatie over voedsel en water dat men consumeert te verkrijgen. Ten derde is de culturele aanvaardbaarheid van voedsel en huisvesting vereist. Tenslotte is de zekerheid over de rechten die men heeft op een grond of woning een vereiste.

BIBLIOGRAFIE

Boeken

BAEHR, P., *Human Rights: Universality in Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillian, 2002, xii+ 178 p.

CRAVEN, M., *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 467 p.

JAYAWICKRAMA, N., *The judicial application of human rights law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 921 p.

NUSSBAUM, M., *Women and Human Development: The Capabilities Approach,* Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 305 p.

VANDE LANOTTE, J. en HAECK, Y. (eds.), *Handboek EVRM – Deel 1: Algemene Beginselen*, Antwerpen, Intersentia, 2005*,* 949 p.

Bijdragen in boeken

ALSTON, P., "International Law and the Human Right to Food", in P. ALSTON en K. TOMASEVSKI (eds.), *The Right to Food*, Utrecht, SIM, 1984, 9-68.

EIDE, A., "Adequate Standard of Living" in D. MOECKLI, D. HARRIS, S. SHAH en S. SIVAKUMARAN (eds.), *International human rights law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 233-255.

EIDE, A., "The Right to an Adequate Standard of Living" in M. CRAVEN, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural rights*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 287-351.

EIDE, A., "The Right to an Adequate Standard of Living Including the Right to Food" in A. EIDE, C. KRAUSE en A. ROSAS (eds.), *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook*, Den Haag, Kluwer Law International, 2001, 133-148.

KÜNNEMANN, R., "The right to adequate food: violations related to its minimum core content" in A. CHAPMAN en S. RUSSELL (eds.), *Core obligations: building a framework for economic, social and cultural rights*, Antwerpen, Intersentia, 2002, 163-183.

LECKIE, S., "The Justiciability of Housing Rights", in A. COOMANS & F. VAN HOOF (eds.), *The right to complain about economic, social and cultural rights,* Utrecht, SIM, 1995, 66-75.

OSHAUG, A., "Monitoring the human right to adequate food at country level: challenges and needed actions" in W. EIDE en U. KRACHT (eds.), *Food and Human Rights in Development,* Antwerpen*,* Intersentia Press, 2005, 425-453.

SSENYONJO, M., “Non-State Actors and Economic, Social and Cultural Rights” in M. BADERIN en R. MCCORQUODALE (eds.), *Economic, Social and Cultural Rights in Action*, Oxford, Oxford University Press, 2007, 109-138.

WAY, S., “The role of the UN human rights bodies in promoting and protecting the right to food” in W.B EIDE en U. KRACHT (eds.), *Food and Human Rights in Development,* Antwerpen, Intersentia Press, 2005, 205-226.

Bijdragen in tijdschriften

ALSTON, P. en QUINN, G., “The Nature and Scope of States Parties' Obligations under the ICESC”, *Human Rights Quarterly* 1987, 156-229.

BUCKINGHAM, D., “Recipe for change: towards an integrated approach to food under international law”, *Pace Int'L L. Rev.* 1994, 285-321.

CHAPMAN, A. en CARBONETTI, B., “Human Rights Protections for Vulnerable and Disadvantaged Groups: The Contributions of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights”, *Human Rights Quarterly* 2011, 682-732.

CHAUDRY, S., “Development-induced Displacement and Forced Evictions”, *Transnat'l Legal Pol'y* 2010, 591-645.

CHENWI, L., “Putting Flesh on the Skeleton: South African Judicial Enforcement of the Right to Adequate Housing of Those Subject to Evictions”, *Human Rights Law Review* 2008, 105-147.

COURTIS, C., “The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies”, *Max Planck UNYB* 2007, 317-337.

DANKWA, V., FLINTERMAN, C. en LECKIE, S., “Commentary on the Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights”, *HRQ* 1998, 705-727.

DOZ COSTA, F., “Poverty and Human Rights: from rhetoric to legal obligations”, *International Journal on Human Rights* 2008, 81-107.

GLEICK, P., “'The Human Right to Water”, *WaterPolicy* 1999, 487-503.

GLEICK, P., “Basic water requirements for human activities: meeting basic needs”, *Water International* 1996, 83-92.

GREEN, J., “Localization: implementing the right to food”, *Drake Journal of Agricultural Law* 2009, 377-399.

HOSPES, O., “Overcoming barriers to the implementation of the right to food”, *EFFL* 2004, 246-261.

HUANG, L., “Not just another drop in the human rights bucket: the legal significance of a codified human right to water”, *Florida Journal of International Law* 2008, 353-370.

KABIR, A., “Development and human rights: litigating the right to adequate housing”, *Kluwer Law International* 2002, 97-119.

KIEFER, T. en BRÖLMANN, C., “Beyond State Sovereignity: The Human Right to Water”, *Non-State Actors and International Law* 2005, 183-208.

KONG, K., “The Right to Food for all: a right-based approach to hunger and social inequality”, *Suffolk Transnational Law Review* 2009, 525-566.

LECKIE, S., “Another Step Towards Indivisibility: Identifying the Key Features of Violations of Economic, Social and Cultural Rights”, *Human Rights Quarterly* 1998, 81-124.

LECKIE, S., “The UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights and the Right to Adequate Housing: Towards an Appropriate Approach”, *Human Rights Quarterly* 1989, 522-560.

LIEBENBERG, S., “The Value of Human Dignity in Interpreting Socio-economic Rights”, *SAJHR* 2005, 1-31.

MCCAFFREY, S., “A Human Right to Water: Domestic and International Implications”, *GEO. INT'L ENVTL. L. REV.* 1992, 19-43.

MONSALVE, V. en ROMAN, J., “Tensions of human dignity: conceptualization and application to international human rights law”, *International Journal on Human Rights* 2009, 39-59.

NARULA, S., “The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law”, *Columbia Journal of Transnational Law* 2005-06, 691-800.

NARULA, S., “Reclaiming the Right to Food as a Normative response to the Global Food Crisis”, *Yale Human Rights & Development LJ* 2010, 403-420.

NIADA, L., “Hunger and International Law: The Far-reaching Scope of the Human Right to Food”, *Connecticut Journal of Int'l Law* 2005-06, 131-201.

PAGLIONE, G., “Domestic Violence and Housing Rights: A Reinterpretation of the Right to Housing”, *Human Rights Quarterly* 2006, 120-147.

PEJAN, R., “The Right to Water: The Road to Justiciability”, *The Geo. Wash. Int'l L. Rev.* 2004, 1181-1210.

SALMON, E., “The long road in the right against poverty and its promising encounter with human rights”, *International Journal on Human Rights* 2007, 151-165.

SENDERS, M., “Women and the Right to Adequate Housing”, *NQHR* 1998, 165-200.

SKOGLY, S., “Right to Adequate Food: National Implementation and Extraterritorial Obligations”, *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 2001, 339-358.

SÖLLNER, S., “The “Breakthrough” of the Right to Food: The Meaning of General Comment No.

12 and the Voluntary Guidelines for the Interpretation of the Human Right to Food", *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 2007, 391-415.

STARK, C., "Europe's Fundamental Rights in Their Newest Garb", *Hum. Rts. LJ* 1982**,** 103-120.

TOMASEVSKI, K., "Human Rights: The Right to Food", *Iowa Law Review* 1985*,* 1321-1328.

TULLY, S., "A Human Right to Access Water? A Critique of General Comment no. 15", *Netherlands Quarterly of Human Rights* 2005, 35-63.

UDOMBANA, N., "Life, Dignity, and the Pursuit of Happiness: Human Rights and Living Standards in Africa", *The University of Tasmania Law Review* 2008, 47-82.

VALENTE, F. en FRANCO, A., "Human Rights and the Struggle Against Hunger", *Yale Human Rights & Development LJ* 2010, 435-461.

WELCH A.,, "Obligations of State and Non-State Actors Regarding the Human Right to Water under the South African Constitution", *Sustainable Development Law & Policy* 2005, 58-64.

X, "VN Principes rond mensenrechten en ondernemingen goedgekeurd", *Tijdschrift voor Mensenrechten* 2011, afl.3, 2.

ZIGANSHINA, D., "Rethinking the concept of the Human right to Water", *Santa Clara Journal of International Law* 2008, 113-128.